

RECENZE

Vincent GOURDON

Histoire du baptême. Du Moyen Âge à nos jours

Paris, Passés composés / Humensis 2024, 398 s., ISBN 979-1-0404-0088-2.

Jméno francouzského historika Vincenta Gourдона zřejmě není české historické obci všeobecně známé, přestože na mezinárodním poli se jedná o nesmírně vlivného badatele. Ohlas mezi historiky rodiny vzbudila už jeho monografie *Histoire des grand-parents* z roku 2001, vycházející z jeho doktorské práce a věnovaná historiografii do té doby opomíjeným prarodičům.¹ V ní Gourdon s nepopíratelným spisovatelským talentem spojil preciznost historickodemografických analýz a tradici kulturních dějin rodiny formovanou následovnicí školy Annales.

Zájem o rodinné vazby rozšiřující základní trojúhelník otec-matka-dítě, které však v životě jednotlivců hrají naprosto zásadní role, jej přivedl ke studiu kmotrovství či šířeji rituálního příbuzenství. Potřeba získání srovnávacích dat vedla v roce 2006 k založení neformální badatelské sítě *Patrinus*, u jejíhož zrodu stál Vincent Gourdon s milánským kolegou Guido Alfanim a která sdružuje přibližně stovku badatelů, jež věnují pozornost utváření kmotrovských či jiných vazeb pokládaných svými účastníky za „příbuzenské“, aniž by se zakládaly na pokrevnosti či afinitě. V jejím rámci probíhají pravidelná pracovní setkání či specializované konferenční

1 Guido ALFANI – Philippe CASTAGNETTI – Vincent GOURDON (eds.), *Baptiser. Pratique sacramentelle, pratique sociale (XVIe–XXe siècles)*, Saint Étienne 2009; Guido ALFANI – Vincent GOURDON (eds.), *Spiritual Kinship in Europe, 1500–1900*, Basingstoke 2012; Guido ALFANI – Vincent GOURDON – Isabelle ROBIN (eds.), *Le parrainage en Europe et en Amérique. Pratiques de longue durée XVIe–XXIe siècles*, Bruxelles 2015; Michaël GASPERONI – Vincent GOURDON (eds.), *Le Sacrement oublié. Histoire de la confirmation, XVIe–XXe siècle*, Tours 2022.

sekte, které se zaměřují na různé aspekty tohoto fenoménu. Jejich hmatatelným výsledkem je několik kolektivních monografií věnovaných křestní praxi, kmotrovství či nejnověji biřmování v širší evropské perspektivě.²

Recenzovaná kniha *Histoire de baptême. Du Moyen Âge à nos jours / Dějiny křtu. Od středověku do našich dnů* završuje mnohaleté badatelské, ale i pedagogické a organizační úsilí Vincenta Gourдона věnované snaze o poznání problematiky křestní praxe. Publikace se zaměřuje především na Francii, ovšem s vědomím širšího kontextu, zejména pro starší období.

Z metodologického hlediska propojuje sociální dějiny a dějiny náboženství využitím textů duchovních autorit, církevních i světských předpisů, statistik, dobové publicistiky a dílčích, namnoze kvantitativně pojatých analýz zaměřených na zkoumání křestní praxe v různých obdobích a rozdílných společenských kontextech. Kniha sleduje víceméně chronologickou perspektivu, soustředí se na postupné proměny katolické křestní praxe od středověku přes novověké rozrůznění způsobené reformačními idejemi, značný prostor je věnován revolučnímu a napoleonskému období, které přineslo odluku církve od státu a s ní i oddělení státní evidence narozených od již nepovinného křesťanského rituálu. Rozvolnění křestní praxe v 19. a 20. století autor dále sleduje s přihlédnutím k prosazení nových medicínských trendů, a především s evolucí emocionálního významu rodinných vazeb, vnímání práv jedince i měnící se religiozity. Zdůrazňuje přitom mnohovrstevný význam křtu, který se odráží v rovině duchovního prožitku, rodinných i širších sociálních vazbách a nelze jej oddělit ani od celkové politické a hospodářské situace.

Úvod publikace přináší stručné připomenutí čtyř klíčových historiografických přístupů, které se zkoumání křestní praxe ve Francii v minulosti dotkly. Na počátku stály klasické církevní dějiny, které již na konci 19. století připomínaly proměny liturgie svátosti. Na ně před polovinou 20. století navázala historická sociologie náboženství, zaměřená především na otázku sekularizace Francie od konce 18. století. Rozvoj historické demografie samozřejmě přinesl především zaměření na matriky a odhalil různorodou podobu evidence svátostí v různých farnostech. Konečně historická antropologie vnesla do problematiky zkoumání křestní praxe pojmy rituálního příbuzenství a přechodového rituálu. Organické propojení těchto přístupů ovšem až do nedávné doby zcela chybělo, a to nejen ve Francii. Obdobný chronologicko-metodologický vývoj historiografického zkoumání křtů by bylo možné načrtnout i pro české prostředí, přičemž všechny zmíněné přístupy již přinesly určité výsledky, na nichž by bylo možné stavět další analýzy a interpretace.

2 Vincent GOURDON, *Histoire des grands-parents*, Paris 2001, ²2012.

I z tohoto důvodu je třeba nejnovější knihu Vincenta Gourдона českým historikům doporučit, protože nabízí velké množství inspirativních myšlenek a přístupů využitelných i v domácím prostředí.

První kapitola se zaměřuje na reformy křtu ve středověku a vychází především ze statut jednotlivých církevních koncilů. Jejich účastníci se věnovali především přechodu od biblických a prvokřesťanských křtů dospělých k všeobecně akceptované normě křtít novorozence. Hojně diskutovaná byla i role kmotrů, a především význam duchovního příbuzenství, které bylo církevními autoritami vnímáno jako rovnocenné biologickým vazbám, a to včetně rizika incestu. Ve 14. a 15. století už jednotlivé synody hledaly cestu, jak limitovat počty účastníků křestních rituálů. Klíčovou kapitolou francouzských duchovních dějin byla samozřejmě reformace: ačkoli Kalvín nebyl zastáncem katolické myšlenky o naprosté nezbytnosti křtu pro spasení, a tedy nutnosti křtít malé děti, od poloviny 16. století probíhaly i protestantské křestní obřady. Proměna náboženského citění se odrazila i ve skladbě křestních jmen, protože některá byla hugenotům výslovně zapovězena jako „papeženecká“. Tato skutečnost je samozřejmě všeobecně známá, Gourdon ale ukazuje, jak je možné na jejím základě za pomoci detailních sond do matričních zápisů ukázat postup reformace a následně protireformace v různých společenských vrstvách.

Unifikaci podoby katolických obřadů se pokusil prosadit Římský rituál, který roce 1614 sumarizoval ustanovení tridentského koncilu a stal se více či méně závaznou předlohou pro opatření přijatá v jednotlivých diecézích. Jejich rozborem ovšem autor ukazuje, že přijetí reformy zdaleka nebylo tak jednoznačné, jak se někdy předpokládá. Je to patrné zejména v otázce kmotrovství, kdy provinční synody začasté spíše než římskou normu respektovaly či alespoň tolerovaly regionální zvyklosti. Dalším stupněm analýzy je pak sledování konkrétní sociální praxe na základě matrik. Přejít ke koncilu vyžadovanému kmotrovství nejvýše dvou osob ve Francii probíhal celou první třetinu 17. století a lze jej vnímat jako jeden z rysů vývoje směrem k náboženské konformitě.

Druhá kapitola ukazuje podobu křestních rituálů v období „starého režimu“. Po zrušení nantského ediktu se křest stal nástrojem protireformace a v roce 1698 vstoupil v platnost státní požadavek křtít novorozence do čtyřiaadvaceti hodin po porodu, aby se zabránilo jejich „propadnutí“ reformovaným církvím. Gourdonův výzkum křestní praxe nekatolíků dokládá různé resistenční strategie a opětovně dokazuje, jak nosným nástrojem sociálně historických a historicko demografických analýz může být zkoumání křtů.

Raný novověk je i ve Francii obdobím všeobecného rozšíření matričních záznamů, které umožňují podrobné analýzy kmotrovství vnímaného jako odraz sítě sociálních vztahů a způsob začlenění jedince do společnosti. V této souvislosti tvoří důležitou kapitolu křty nemanželských a odložených dětí, v jejichž případech klíčovou sociální vazbu představovalo kmotrovství vztahené přímo ke křtenci (*parrainage*), zatímco u křtů dětí z úplných rodin lze po celý raný novověk předpokládat, že zásadní bylo pouto vznikající mezi kmotry a rodiči dítěte, tedy *compérage*. Vincent Gourdon soudí, že teprve v pokročilém 19. století začali rodiče vybírat kmotry tak, aby byli blízcí (a užiteční) především samotným dětem, zatímco v předchozích staletích zřejmě kladli důraz na upevnění své vlastní aktuální společenské pozice. Zajímavá je i problematika tzv. nouzových křtů odbývaných přímo v domácnostech, které se prosazovaly od konce středověku a nejvyšší četnosti dosáhly v 17. a 18. století. Tehdy ovšem měly především duchovní význam a prováděly se v případech zásadních obav o život novorozeného dítěte. Později začaly být využívány jako jakési prozatímní řešení umožňující odložení „slavného“ křtu na pozdější dobu, například v souvislosti s uspořádáním křestní slavnosti. Nouzové křty jsou opět jevem známým i z českého prostředí, dosud ovšem bez důkladnější cílené analýzy a interpretace.

Turbulentní revoluční léta zachycuje kapitola *Révolutionner le baptême*. Radikální odklon od katolické církve přinesl nejen úvahy o civilních, občanských „křtech“, ale znamenal i trvalé zavedení státní evidence narozených. Je zajímavé, že administrativní i rituální složka přivítání právě narozeného občana v podstatě kopírovaly původní katolickou praxi, od níž se chtěly zásadně distancovat. Za důležité dědictví nově zaváděných občanských křtů Vincent Gourdon pokládá posílení role rodičů. Zatímco církevní obřady nevyžadovaly přítomnost otce a znemožňovaly, či dokonce zakazovaly účast matky zotavující se z právě proběhnuvšího porodu, civilní rituál naopak podtrhoval úlohu rodičů ve výchově dítěte. Tento prvek se pak podle Gourdonova po návratu normálního duchovního života přenesl zpět do kostelů, takže křty se začaly odkládat a plánovat tak, aby se jich mohla účastnit i matka a další příbuzní. Podobný posun k ocenění a posílení mateřské role během křtů lze ovšem dokumentovat i v českém prostředí, kde k zavádění žádných civilních „vítání“ po celé 19. století nedocházelo.

Nové pojetí křtu v 19. a první polovině 20. století je tématem následující kapitoly. Od osmdesátých let 19. věku vstupovala v platnost dílčí sekularizační opatření, která vyvrcholila zrušením konkordátu roku 1905 a dotkla se i křestní praxe. Definitivně například ustalo rozlišování pohřebních obřadů pro pokřtěné a nepokřtěné, jež bylo jedním z důvodů pořádání křtin velmi rychle po narození.

Křty se začaly stále více odkládat, Gourdon však neshledává, že by právě tento faktor svědčil o očekávatelné pomalejší sekularizaci venkova. Některé vrstvy městského obyvatelstva zůstávaly naopak výrazně věrné tradici a trvaly na brzkém křtu svých potomků, rozdíl byl tedy nesen spíše sociálně a profesně, než po dělicí linii město/venkov. Na základě převažujícího přístupu ke křtinám se autorovi dokonce podařilo vytvořit jakousi mapu Paříže, která ukazuje rozrůzněný přístup k náboženským rituálům v jednotlivých čtvrtích města procházejícího dynamickým demografickým i sociálním vývojem.

Interpretačně náročný fenomén představuje obliba nedělních křtů. Tradičně byl z hlediska plánování křtin nejnápadnějším týdenním datem pátek, kterému se rodiče nemluvnat snažili z pověřených důvodů vyhnout jako nešťastnému dni. Po celé 19. století sílila obliba neděle, a to nejprve v dělnických čtvrtích, jejichž obyvatelé s tichým přikývnutím duchovních autorit plánovali křtiny na den, kdy měli volno. Křest ve všední den začínal být výsadou nejprve společenských vrstev nesvázaných striktním pracovním týdnem a posléze, v druhé polovině 20. století, výrazně praktikujících katolických rodin, které se chtěly vyhnout odosobněnému a do značné míry odduchovněnému nedělnímu obřadu, kdy bylo ke křtitelnici přinášeno více dětí najednou.

Pátá kapitola publikace Vincenta Gourдона slučuje téma zdravotněné osvěty a familiarizace křestních rituálů. Do křestní praxe v 19. století vstoupila debata o otužování, jehož zastánci tvrdili, že ponoření do chladné svěcené vody může novorozenci jedinečně prospět, a to nejen na duchu, ale i na těle. Proti nim stáli ti, kteří naopak argumentovali nutností uchovat dítě v teple, a to i za cenu odložení obřadu v zimních měsících. Od poukazování na zdravotní rizika byl jen krůček k antiklerikalismu, jenž dokázal dokonce vytvořit topoi „smrtonosného“ křtu. Větší vliv, a to i u hluboce věřících, mělo posílení významu křtin jako rodinné slavnosti, v jejímž středu nestálo duchovní zrození, ale oslava rodičovského páru a jeho potomka. Ve vyšších společenských vrstvách se křty stále více odbývaly v uzavřené společnosti, věnovala se jim preskriptivní literatura a stoupala i jejich finanční náročnost, neboť se očekávaly stále větší kmotrovské dary. Právě požadavek na hodnotné obdarování nejen dítěte, ale i matky a v menší míře i dalších účastníků obřadu směřoval žádosti o kmotrovství stále více dovnitř rodiny, neboť, alespoň podle dobových příruček, mohla žádost o účast na křtu snadno přivést osloveného do rozpaků. Stále více křtů také probíhalo mimo aktuální bydliště rodičovského páru, od počátku 20. století je stále oblíbenější uspořádat křtiny v místě původních rodinných kořenů a případně spojit křest více dětí v rodině do jednoho obřadu.

„Intenzifikace“ kmotrovských vazeb, tedy jejich nasměrování dovnitř rodiny, je obsahem šesté kapitoly. Zatímco tradičně byla dáвана přednost extenzivnímu kmotrovství, tedy navazování nových vazeb formou rituálního příbuzenství, moderní podoba křtů od 18. století přála spíše utužování stávajících pout. Jako nástroj pro zkoumání tohoto problému mohou vedle genealogických výzkumů vhodně posloužit analýzy shody příjmení mezi rodiči a kmotry dítěte. Provedení řady sond ukázalo v raně novověké Francii velmi rozdílnou míru vytváření kmotrovských vazeb uvnitř biologického příbuzenstva závislou na regionálních zvyklostech, a především sociálním postavení rodiny. Konec 19. století přinesl takřka všeobecně uznávané „právo“ blízkých příbuzných, zejména prarodičů, stát se kmotry nových ratolestí rodiny. Za zcela nevhodné se naopak začínalo považovat trvání kmotrů na předání svého jména křtěnci. Kmotrovství však i nadále zachovávalo svůj společenský význam, o čem svědčí i francouzsky specifické provádění civilních křestních obřadů, jež se vrátily na scénu v devadesátých letech 19. století.

Naopak k upozadění role kmotrů vedly církevní reformy druhé poloviny 20. století, o nichž pojednává poslední kapitola, zahrnující období od druhé světové války po počátek 21. století. Vincent Gourdon v ní sleduje dobovou diskuzi o významu a podobě křtu, do níž vedle duchovních stále více vstupují i řadoví věřící. Klíčovou otázkou z hlediska liturgie se stala možnost kněze odmítnout křest v případě pochybností o náboženském životě rodiny. Úvahy o právu dítěte rozhodnout se ohledně vlastní duchovní cesty přispívají k stále častějšímu odkládání křtů až do pokročilejšího věku, případně k úplnému odmítání křtů dětí. Pokles počtu prováděných křestních obřadů, viditelný po celou druhou polovinu 20. století, se ještě urychlil po roce 2000. Podle současných statistik je ve Francii v katolických kostelích křtěna asi třetina dětí, vedle toho stále probíhají civilní obřady „na radnici“, využívané například rodičovskými páry s odlišnou náboženskou orientací.

Výsledky francouzského historického bádání o křtech a kmotrovství předložené Vincentem Gourdonem lze jen v některých bodech konfrontovat s poznatky tuzemské historiografie. Existuje několik článků k přeměně kmotrovství v polovině 17. století v souvislosti s rekatolizací a dílčí studie na stejné téma pro 19. století, starší domácí výzkumy navíc probíhaly spíše intuitivně a bez výraznější metodologické opory. Recenzovaná publikace však nabízí mnoho dalších výzkumných otázek a ukazuje, že metodicky relativně snadno proveditelné sondy do všeobecně dostupných pramenů mohou nést hutné výzkumné otázky a interpretace. Málokterý badatel je samozřejmě schopen věnovat pozornost vývoji tak mnohohrstevného fenoménu, jakým je křestní praxe v průběhu deseti století, a s lehkostí přitom pro-

plout různorodými metodologickými přístupy, nemluvě o umění nabídnout sociální a náboženské dějiny jako zajímavou a čtenářsky atraktivní četbu. Kniha Vincenta Gourдона tak bude bezpochyby představovat výzvu nejen pro české historiky.

Markéta Skořepová

Creative Commons

Toto dílo podléhá licenci Creative Commons – Uveďte původ – Neužívejte komerčně – Nezpracovávejte 4.0 Mezinárodní. Licenční podmínky jsou dostupné zde: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.cs>.

Jean BLACKER

Arthur, Origins, Identities and the Legendary History of Britain

(= Explorations in Medieval Culture, Vol. 25)

Leiden – Boston, Brill 2024, 565 s., ISBN 978-90-04-69103-2.

Kráľa Artuša iste netreba zdĺhavo predstavovať. Napriek tomu sa historička Jean Blacker (emeritná profesorka, University of California) podujala na neľahkú úlohu – dešifrovať a analyzovať základné korpusy artušovského naratívu. Veľkosť danej problematiky vidieť aj na objeme danej práce. Autorka totiž ide naozaj do hĺbky celého historického, historiografického a napokon aj mýtografického problému. Samotný text doprevádza i veľmi rozsiahly poznámkový aparát. Autorka pracuje predovšetkým s tromi základnými textami – s kronikou Geoffreyho z Monmouthu, jej prekladom v normanskej francúzštine od Roberta Wacea a napokon s anonymnými verziami, ktoré vychádzajú z Waceovho prekladu. Prácu o šiestich kapitolách, doprevádza aj rukopisný prehľad daných textov a zoznam Artušových bojov.

V úvode autorka hovorí o „artušovskom priemysle“ spočívajúcom v značnom záujme (odborného i laického resp. filmového) o Artuša na začiatku 21. storočia. Samotný stredoveký artušovský materiál je extrémne rozsiahly a rozmanitý. Blacker, ako hovorí, pracuje s textami, ktoré neboli alebo i dnes nie sú považované za historické či historicky presné, ale napriek tomu boli ich vyhotoviteľmi (dodajme, že aj objednávateľmi) pokladané za autentické zdroje britskej histórie. Autorka si kladie za cieľ analyzovať to, aký dopad mali artušovské texty (previazané s britskými zakladateľskými mýtmi) na kolektívnu identitu. Inak povedané, aká bola ich naratívna stratégia a ako boli vnímané dobovými recipientami.

Zároveň pochopiteľne tu vyvstáva otázka Artušovej historicity. Hoci táto otázka je skúmaná i zodpovedaná znova a znova, autorka tento problém považuje za nezodpovedateľný. Hlavnou otázkou predloženej práce však nie je Artušova historicita, ale jeho vnímanie prostredníctvom skúmaných textov, aký rámec Artuš získal a aká bola jeho úloha v spoločensko-politickej imaginácii v anglo-normanskej sfére. Autorka sa však zastavuje aj podrobne pri britských mýtoch a ďalších naratívoch. Kladie si za cieľ ukázať, že tieto jednotlivé vzájomne spojené prvky prispejú k vytvoreniu spoločenskej predstavy (nielen) stredovekej Británie.

Zároveň však autorka hovorí aj ďalších aspektoch skúmaného problému – vyvstáva tu otázka etnogenézy, sociálnej antropológie, či mytologickej kritike spojenej s archetypmi. Tu bolo snáď vhodné poukázať na práce Carla G. Junga a Mir-

ceu Eliadeho. Značná pozornosť je pochopiteľne venovaná aj doterajšiemu výskumu a vnímaniu artušovskej problematiky. Predstavené sú aj ranostredoveké pramene, ktoré zmiňujú Artuša, hoci to bol až Geoffrey, ktorý ho ukotvil ako záchrancu Británie a až práve od polovice 12. storočia sa naplno rozvíja celá artušovská literatúra v rozličných jazykoch či žánroch.

Prvá časť publikácie sa venuje kronike Geoffreyho z Monmouthu *Historia regum Britanniae*, ktorá je nielen českým čitateľom ak iste známa.¹ Autorka tu predostiera i doterajšie názory na naratívnu stratégiu tohto prameňa, ktoré sa v historiografii pomerne rôznia. Kronikár totiž použil ak svoj zdroj „liber vetustissimus“, ktorého pôvod nebol spoľahlivo objasnený, hoci sa objavili názory, že ide iba o kronikársky topos. Taktiež sa vynorili rozličné názory na samotný naratív kroniky, neraz označený ako pochybný. Pochopiteľne ide o pseudo-históriu, ktoré prakticky poznáme aj zo strednej či juhovýchodnej Európy (*Kronika anonymného notára Gesta Hungarorum*, *Letopis Popa Dukljanina*).

Blacker tu detailne načrtáva aj Geoffreyho súčasníkov a ich kronikárske diela a samotný ich postoj k jeho dielu. Jeho zábery boli pochopiteľne skúmané veľmi podrobne, ale nedospelo sa ku konkrétnejšiemu výsledku. Autorka tu uvádza niekoľko teórií. Nepochybne zaujímavé sú tie, ktoré vytvárali kontrarnaratív voči Francúzsku a zvlášť voči Karolovi Veľkému. Pozornosť je pochopiteľne venovaná aj zdrojom, ktoré Geoffrey použil (Beda, Gildas, Nennius) a tradíciám, z ktorých zvlášť waleská vystupuje na povrch (s. 42). Geoffrey, tak podľa autorky, chcel ukotviť artušovský naratív v politickej imaginácii anglického dvora v čase etablovania Anjouovcov na anglickom tróne. Artuš pôsobí ako zjednocujúca politická figúra rozsiahleho anjouovského impéria stojaci voči inej známej osobe – Karlovi Veľkému. Na túto zaujímavú paradigmu už upozornila Larissa Tracy.² Zaujímavé je, že obe tieto západné osobnosti napriek svojej nielen literárnej sile nedospeli až k oficiálnemu aktu svätorečenia či kanonizácie.³

Kapitola sa tu venuje i britskými zakladateľskými mýtmi, predovšetkým Brutovi z Tróje, po ktorom je pomenovaná Británia. Geoffrey prevzal tento mýtus z Gildasa, hoci nie je jasné, z ktorej redakcie to bolo. Zaujímavé je, že Geoffrey po-

1 Jana FUKSOVÁ (ed.), *Geoffrey z Monmouthu. Dejiny britských kráľů*, Praha 2010.

2 Larissa TRACY, *Charlemagne, King Arthur and Contested National Identity in English Roman-ces*, in: Jace Stuckey (ed.), *The Legend of Charlemagne. Envisioning Empire in the Middle Ages*, Leiden – Boston 2022, s. 195–228.

3 Karolovu kanonizáciu protipápežom Paschalom III. v roku 1165 je možné považovať za problematickú. K tomu aj: Vedran SULOVSKY, *Making the Holy Roman Empire Holy. Frederick Barbarossa, Saint Charlemagne and the sacrum impérium*, Cambridge 2024, s. 192.

dobne ako franská/francúzska tradícia akcentuje pôvod domácej dynastie z Tróje, pričom vynecháva Brutov pôvod od starozákonného Noema (ako to napísal Nennius). Autorka tu zase hovorí o tom, že germánska tradícia, spočívajúca v odvodzovaní svojho pôvodu od Noemových synov je vlastná barbarským kmeňom, je napr. doložená aj u Maďarov.⁴

Autorka popisuje Brutovo putovanie, ktoré sa pochopiteľne končí v zemi zaslúbenej založením Novej Tróje. Čitateľ tu iste uvidí i nielen stredoeurópske paralely najmä v kladení dôrazu na autochtonnosť ako základný kameň legitimacy a historicity. Najmä v kontexte vládnutia na konkrétnom území. Podobne nakoniec postupoval i uhorský kronikár Šimon z Kézy, keď Maďarov považoval za historických nástupcov a v podstate dedičov Hunov.⁵

Pozornosť je venovaná aj príchodu Sasov do Británie, kde Britovia strácajú moc nad ostrovom, aby napokon v osobe Artuša ovládli takmer celý kontinent končiac Rímom. Samotný motív premeny porazených na víťazov sa v kronike opakuje pomerne často. Práve druhá kapitola si podrobne všíma Sasov (Anglov) a prerod Británie na Anglicko teda krajinu Anglov očami kronikárov. Sasi tak trochu pripomínajú Maďarov, ktorí kus po kuse (navyše rôznymi spôsobmi) odtrhávajú z územia Veľkej Moravy.⁶ Britský prípad sa však zdá byť ešte o niečo komplikovanejší. Artuš sa tu síce vynára ako záchranca a potomok slávnych kráľov (hoci nemanželský), Angli napokon ovládnu Britániu, Walesanom (ako nástupcom Britov) už nebolo súdené vládnuť. Autorka predostiera i Artušov obraz v starších prameňoch, hoci bol to práve Geoffrey ktorý mu dal konkrétnu podobu. Blacker trefne poznamenáva, že „Artuš sa stáva Artušom až s Geoffreym“, s čím možno len súhlasiť. Gil- das zmieňuje istého Ambrosia Aurelia ako vodcu Britov, ktorý by svojou charakteristikou mohol byť Artušom, ale dotýčny text je príliš krátky a pomerne vágny.⁷ Napokon i všetky pramene zmieňujú Artuša len veľmi stručne (*Annales Cambriae* zo začiatku 10. storočia spomínajú Artušov finálny boj k roku 516) alebo vôbec (Beda Ctihodný). Za zmienku stojí fakt, že už v týchto tak povediac prvotných prameňoch je Artuš vykreslený ako *rex christianissimus* (nesie znamenie Kríža alebo podobu Panny Márie).

4 Vincent MÚČSKA (ed.), *Kronika anonymného notára kráľa Bela. Gesta Hungarorum*, Budmerice 2000, s. 37.

5 K tomu najmä Vincent MÚČSKA (ed.), *Kronika anonymného notára kráľa Bela. Gesta Hungarorum*, Budmerice 2000, s. 121.

6 Martin HOMZA (ed.), *Uhorsko-poľská kronika. Nedocenený prameň k dejinám strednej Európy*, Bratislava 2009, s. 56–57.

7 Jiří PELÁN (ed.), *Putování za Svatým Grálem*, Praha 2006, s. 292–293.

Geoffreyho Artušov je však plný kontrastov – do istej miery outsider a ne-manželský syn sa však ako Aeneov potomok napokon stáva kráľom najslávnejším kráľom Británie. Autorka tu hovorí aj o vnímaní zložitej etnickej situácii v Británii očami kronikárov i historikov najmä v kontexte udalostí 11. a 12. storočia kde sa za pomerne krátky čas vystriedali tri (nielen etnicky) odlišné dynastie (Anglosasi, Normani, Anjou). Blacker tu konštatuje, že Geoffrey chcel vytvoriť kroniku, ktorá by bola braná vážne a zároveň by tvorila integrálnu históriu Británie.

Ďalšie časti sa venujú priamo Artušovi – jeho narodeniu, nástupu na trón (s legitimitou posvätenou barónmi a cirkvou). Po Artušovi znova nastupuje doba úpadku (Gormundov vpád). Priestore je venovaný aj misii sv. Augustína, s ktorým však Briti nechcú spolupracovať (možný náznak averzie anglickej cirkvi voči Rímu v 12. storočí?). Autorka sa tiež domnieva na všetky otázky ohľadom Geoffreyho motívov, reflektujúc etnické premeny Británie, sa nedá odpovedať. Čitateľ sa tu dozvie i možné dôvody kronikárovej averzie voči Sasom. Bol to napokon až Waceov preklad, ktorý z Artušovho dvora vytvoril zjednocujúci prvok aj pre ostatné etniká či osoby so zmiešanou etnickou príslušnosťou.

Tretia kapitola sa venuje variantu (v práci pod skratkou *FV*) Geoffreyho kroniky. Autorka hovorí o tom, že existujú dva názory na vznik tohto diela. Buď išlo o starší text ako Geoffreyho dielo, alebo práve naopak sa jedná o „pretavenie“ kroniky viac do anglického šatu. Autorka poznamenáva, že text nesie výrazne iné prvky od kroniky, dokonca až do takej miery, že jedná o úplne iný naratív. Priestor je venovaný aj datovaniu (zrejme pred alebo po roku 1155) a otázke autorstva, kde Blacker predostiera aj doterajšie názory na vznik a genézu tohto prameňa. Nasleduje i porovnanie kroniky a variantu s dôrazom na odlišnosti (Brutovo putovanie, príchod Sasov, naratív o Artušovi, misia sv. Augustína). Autorka poznamenáva, že príbeh je umenšený o emocionálnu nótu a taktiež zachycovanie bohatstva či oslavnosti, preto je možné, že *FV* bol určený pre cirkevné obecnstvo. Samotný text variantu však ponúka všemožné interpretácie, v neposlednom rade i výklady a motívácie neznámeho autora.

Štvrtá kapitola sa venuje Waceovmu *Roman de Brut*, normanskému prekladu Geoffreyho kroniky, pričom Wace zapracoval do textu i vlastné invencie. Ide napokon aj vernakulárny text z 12. storočia, ktorý je síce pomerne známy, ale ako hovorí autorka, sčasti i prehliadaný a doteraz nepodrobený hlbšej analýze. Rozoberané sú aj možné zdroje a ich naratív (napr. Gaimarova kronika *Estoire des Engleis*). V 12. storočí, zdá sa, že existovala tendencia ideovo zjednocovať britský priestor.

Piata kapitola sa venuje už samotnému príbehu v *Roman de Brut*. Ako píše autorka, Wace vytvára multietnický obraz Británie a zamýšľa sa aj nad žánrom tohto diela. Pozornosť je pochopiteľne venovaná aj vzdelaniu a prostrediu, ktoré formovalo Roberta Wacea a tým pádom i jeho dielo. V centre jeho pozornosti tak pomyslene stojí jazyk jeho diela, normanská francúzština. Wace sa takisto snaží byť viac nestranný (na rozdiel od Geoffreyho), zdá sa, že dokonca kladie ešte väčší dôraz na legitimitu Britov vládnuť v Británii. Waceov Artuš má oveľa viac symbolických paradigmatov (od jeho počatia až po jeho smrť, ktorá však nie je smrťou ale iba odchodom).

Autorka si všíma aj Artušovu oddanosť Panne Márii, práve jej kult v tom čase vzrastal v Anglicku a Normandii. Blacker sa aj zastavuje u Artušovej historicite práve v súvislosti s Pannou Máriu (do boja nesie štít s jej podobizňou). Artuš totiž mohol mať historický základ, neskôr mytologizovaný alebo práve naopak – bol mýtickou postavou, ktorá sa dostávala (nielen) do britských dejín.

Priestor je venovaný aj Artušovým bojom, kde si autorka všíma aj Waceov pohľad na etnicitu účastníkov – Sasi sú znova vykreslení ako perfidní a zradní. Samotný Artušov dvor je akýmsi zrkadlovým obrazom dvora Henricha II. a Eleonory Akvitánskej (s. 312–313). Anglická koruna s jej rozsiahlymi doménami (v angličtine „Angevin Empire“, anjouovské impérium) predstavovala centrum dvorskej kultúry a nepochybne práve toto impérium zase zrkadlí ohromnú ríšu, ktorú Artuš získal smerujúc až k ovládnutiu Rímskej ríše. Možno mohla autorka zdôrazniť i to, že ríša Henricha II. bola do istej politickej aj ideovej protiváhy Svätej rímskej ríše. Napokon to vidieť už na spomenutej paradigme Artuš – Karol Veľký, ktorá sa naplno prejavila práve v 12. storočí. Blacker sama konštatuje, že Geoffrey aj Wace kladú dôraz na morálnu prevahu Britov voči Rimanom. Ako obaja kronikári píšú, Artušovo ťaženie voči Rímu bolo prerušené, pretože sa dozvedel o zrade svojho synovca Mordreda. Autorka sa mohla bližšie zastaviť pri celom naratíve vo vzťahu Británie a Ríma. Kam vlastne smeroval Artuš? Jednalo sa čisto o ovládnutie *Caput Mundi*, alebo máme medzi riadkami hľadať ambície Henricha II.?

Ďalšia podkapitola si všíma Mordreda a jeho finálny stret s Artušom ako aj Artušov odchod na ostrov Avalon. Wace zároveň ešte viac zdôrazňuje možnosť Artušovho návratu. Ako aj autorka hovorí, postoj anglických kronikárov k Artušovmu návratu bol pomerne ambivalentný. A napokon, ako podotkol Jean Flori, možnosť Artušovho návratu bránila Anjouovcom naplno sa ujať anglického žezla, čo napokon vyústilo až do „objavenia“ Artušovho hrobu v Glastonbury. Henrich II. sa tak napokon z Artušovho lénnika stal jeho potomkom a plnoprávnym anglickým

kráľom.⁸ Artuš teda sakralizoval líniu anglických panovníkov (koncept „*beata stirps*“) bez toho aby bol svätorečený. Artuš, ako sa zdá, „bol jeden krok od svätosti“.⁹ Autorka analyzuje aj panovníkov po Artušovi, medzi nimi aj postavu afrického kráľa Gormunda, ktorý zdá sa, bol povodne vikinským dobyvateľom v 9. storočí a z hľadiska naratívu sa jednalo o presný opak Artuša. Autorka hovorí i to, že Artuš napriek jeho expanzívnej politike nebol imperialistickým vládcom, túto rolu Wace dal práve Gormundovi. Wace ďalej spomína i misiu sv. Augustína, trochu však mení naratív od svojich predošlých kronikárskych kolegov a ešte viac zdôrazňuje v podstate autochtónne kresťanstvo Britov. Wace taktiež vypúšťa zo svojho textu Božiu odplatu pre Britov a zo záveru celkovo cítiť jazykový parochializmus, resp. tribalizmus, hoci jeho text celkovo viac zmierlivý až neutrálny.

Autorka analyzuje aj jazykovú a spoločenskú situáciu vo Waceovom texte. Čitateľ tak v podstate získava lepší prehľad o zložitej jazykovej situácii v stredovekej Británii. Používanie konkrétneho jazyka i jeho vnímanie sa samozrejme menilo v priebehu času, čo Blacker zohľadňuje. Konštatuje tiež, že Geoffreym „*liber vetustissimus*“ nebol v podstate tradičným kronikárskym toposom, ale mal v prvom rade vytvárať dojem o starobylosti britského jazyku (uvažuje sa o veľštine). Blacker tiež konštatuje, že Wace sa snažil zmazať rozdiely medzi jednotlivými etnickými identitami práve prostredníctvom Artušovho dvora.

Šiesta kapitola si všíma anonymnú verziu *Roman de Brut* (najstarší rukopis zo začiatku 13. storočia). Zdá sa, že sa jednalo o viacero verzií, hoci žiadna z nich sa nezachovala v úplnosti. Autorka konštatuje, že previazanosť jednotlivých textov (aj rukopisov samotných) si ešte žiada ďalší výskum, pričom je i možné, že časť textu ešte prechádzala Waceovi. Autorka tu hovorí aj o jednotlivých zhodných či odlišných pasážach v porovnaní s Geoffreym či Waceom. Blacker tiež hovorí o nevyriešenom probléme či bol Waceov text viac obľúbený alebo ľahšie dostupný. Wace dáva Artušovi ešte akýsi punc transcendentnej vznešenosti spojený i s jeho tajuplným návratom.

Záverom autorka hodnotí skúmané pramene, zastavuje sa najmä pri Waceovi, ktorý do artušovskej spoločnosti kladie tak povediac moderné prvky (v spojitosti s okrúhlym stolom ako zjednocujúcim prvkom). Zastavuje sa aj „bretónskej

8 Jean FLORI, *Eleonora Akvitánská. Vzporná kráľovna*, Praha 2014, s. 274–275.

9 Karl Heinz GÖLLER, *The Figure of King Arthur as a Mirror of Political and Religious Views*, in: Ulrich BROICH et al. (eds.), *Functions of Literature: Essays Presented to Erwin Wolff on his Sixtieth Birthday*, Tübingen 1984, s. 77.

nádeji“, teda konceptu Artušovho návratu, ktorý bol vnímaný ambivalentne už v 12. storočí.

Môžeme konštatovať, že v prípade predloženej práce sa jedná o veľmi podrobné „rozplietanie“ a analýzu artušovských textov (čo by sa napokon hodilo i pre stredoeurópske pomery). Autorkina práca s kronikami a inými textami je naozaj minuciózna prakticky na chirurgickej úrovni. Otázne možno, že či pri analýze stredovekých textov používať termínu ako „imperializmus“, „kolonizátor“ či „genocída“. Predložená publikácia zároveň ukazuje ohromnú šírku artušovskej literatúry a aj možnosti jej ďalšieho skúmania.

Peter Bučko

Creative Commons

Toto dílo podléhá licenci Creative Commons – Uveďte původ – Neužívejte komerčně – Nezpracovávejte 4.0 Mezinárodní. Licenční podmínky jsou dostupné zde: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.cs>.

Vojtěch BAŽANT – Jaroslav SVÁTEK

Středověké cestopisy v českých zemích

(= Opera Facultatis philosophicae Universitatis Carolinae Pragensis, vol. XXI)

Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2024, 451 s., 18 vyobrazení,

ISBN 978-80-7651-136-5 (print), ISBN 978-80-7651-137-2 (on-line).

Nebývá to vždy, tentokrát jsem se však snažil seznámit s novou, pěkně vyhlížející knihou prostřednictvím záložky. Ta k mému údivu od četby spíše odrazuje, neboť čtenář se v knize údajně „nedozví (ani) o dobové cestovatelské praxi, ani o ucelených postojích k druhému, nýbrž o literárních performancích těchto fenoménů“.

Cílem knihy je naopak podle záložky hledat diskursivní významy, a to mimo jiné analýzou užitých vyprávěčských analogií a čtenářského potenciálu možného v kontextu literární kultury středověkých komunit. To, co se jeví nepoučenému čtenáři jako téměř nesrozumitelná odborná mluva, patří k frazeologii jednoho z proudů rozvinutého literárněhistorického studia, který úspěšně usiluje o místo na slunci. Ačkoli vzhledem k svému věku bych neměl mít pro tuto badatelskou inovaci velké pochopení, pokusím se postihnout její přínos, což bude platit zejména pro první, teoreticky pojatou část knihy. Druhá, rozsahem větší část přináší utříděný přehled cestopisných pramenů obohacený o nové poznatky.

Již při četbě obsírného úvodu se ukáže, že obavy vzbuzené záložkou nebyly na místě. Některé speciální termíny v první části knihy sice nelze nalézt v dostupných slovnících (např. *alteritní* a *objektifikovat*), takže jejich význam je třeba si domýšlet, čtenář však záhy zjistí, že jde o široce zaměřené, poučené a přínosné zpracování látky v širším než domácím či středoevropském kontextu.

Své badatelské záměry a postupy autoři podrobně představují již ve čtyřech kapitolách Úvodu, v nichž dále posuzují stav bádání a podávají přehled analyzovaných textů. V následujícím pojednání nezamýšlejí ani definovat žánr, ani hledat ideální cestopis. Primárně se naopak zajímají o šíři a významy vyprávěcích nástrojů a motivů spojených s cestopisy, a to v textech všemožných žánrů.

Stojí rovněž za zmínku, že na rozdíl od řady starších badatelů cestopisy považují za plnohodnotnou literaturu. Výslovně pak uvádějí, že jejich záměrem rovněž je v maximální možné míře popsat vznik, šíření a recepci konkrétních textů v zemích Koruny české (včetně Slezska) od 14. k počátkům 16. století, a to včetně jejich lokálních opisů nebo importovaných exemplářů.

Analytickou část knihy tvoří obsírné pojednání se dvěma kapitolami (s. 33–149). První z nich, s názvem „Jak vypráví cestopisy“, postupně osvětluje narativní

rámování cesty, důraz kladený na nebezpečí na cestách, autobiografický charakter cestopisu, definici jeho čtenářů, postavení vypravěče, autoritativnost svědectví i údiv poutníků či cestovatelů. Konceptuálně založený výklad, který čtenářsky oživují vhodně zvolené citace, komparativně přihlíží i k cestopisům nebohemikálního původu.

Druhá kapitola „O čem vypráví rukopisy“ se nejprve věnuje utváření cestovatele, jeho kulturní konfrontaci ze srovnávacího hlediska, dále pak tureckým hrozbám při plavbě do Svaté země, iniciační povaze cesty a prožitému utrpení. Vítaně ji pak doplňují poznatky o představách výjimečných cestovatelů a jejich případném cestovatelském optimismu. V další části druhé kapitoly přichází na řadu vypravěč v roli svědka, a to jak v jeho názoru na Svatou zemi, tak i z hlediska jeho předchozího poučení o „systemizaci“ světa. V závěrečném oddílu druhé kapitoly se čtenář seznámí s vnímáním kulturní a náboženské jinakosti, pohledem na barbarství i otroctví a v neposlední řadě s názory na ženy.

Právě na základě poslední části výkladu lze rozpoznat nejen směřování výzkumu, ale i jeho vyznění. Nejlépe bude, když tu uvedu, co stojí přímo v knize (s. 149): „Na množství příkladu jsme ukázali, že cestopisy jsou literárně konstruované narativy a že kulturní kategorie, s nimiž vypravěči operují, jsou rovněž konstruované. Na prvním místě stojí ‚zajímavost‘ nikoli jako otevřenost světu, ale jako konceptuální pojmání světa kolem a vytváření takového světa jako zajímavého, protože jiného.“

Druhá, co do počtu stran více než dvojnásobně větší část knihy odlišuje tři skupiny dochovaných cestopisů (s. 153–393). První z nich zahrnuje třináct původně nebohemikálních, v českém prostředí přeložených textů, druhá dvanáct autorsky původně bohemikálních cestopisů a třetí ukázky tří typů anonymních itinerářů a seznamů. I když se jednotlivé záznamy v uspořádání a názvech oddílů poněkud odlišují, v zásadě dodržují následující postup: po úvodním jménu autora, názvu díla a doby sepsání následuje obšírný výklad o autorovi a jeho díle, dále „příběh textu“ a dochované rukopisy v českém prostředí nebo jemu blízké.

Hned u první položky, málo známého *Descriptio* severofrancouzského Rorga Fretella z doby po roce 1137, čtenář s potěšením zjistí, že místo očekávaného hesla encyklopedického typu se mu nabízí ucelené, místy kratší, místy rozsáhlejší pojednání nejen o autorovi a jeho díle, ale i o příběhu vlastního textu. V řadě případů přitom jednotlivá hesla obsahují původní rešerše celých skupin rukopisů, včetně paralelních komparací bohemikálních verzí s kritickým vydáním. Odkazy na zahraniční literaturu naznačují širší výzkumu, vhodně vybraná vyobrazení

navíc dávají čtenáři představu o původním rukopisném textu a případných ilustracích.

Vzhledem k závažnosti této evidence, která se na dlouhou dobu stane výchozím zdrojem poznatků, je vhodné uvést, že první oddíl vedle všeobecně známých cestopisů Marka Pola či Jana z Mandevillu, relace Oderika z Pordenone a již uvedené spisu Rorga Fretella zahrnuje následující díla: *Historia orientalis* Jakuba z Vitry, *Descriptio* Burcharda de Monte Sion, *Liber* Viléma z Boldensele, *Itinerarium* Johanesse de Hese, *Peregrinatio* Bernharda z Breydenbachu (zde s podrobným rozborem dochovaných prvotisků) a *Traktát o zemi svaté*.

V druhém oddílu s původními bohemikálními texty převažují všeobecně známá díla (Deníky panoše Jaroslava a Gabriela Tetzela, *Commentarius* Václava Šaška z Bírкова, *Cesta* Martina Křivoústého, *Cesta* Martina Kabátníka a *Putování* Jana Hasištejnského z Lobkovic), k nimž autoři rovněž uvádějí i málo známé či opomíjené podrobnosti.

Pro mnohé čtenáře budou méně známé některé cestopisy, jak tomu může být v případě *Itineráře* rytíře Václava, *Odpustků země Svaté* Jindřicha ze Stráže, *Dopisu* Václava z Chrudimi o jeho cestě do Itálie nebo *Deníku* Niclase von Popplau. Deník naposled zmíněného vratislavského měšťana o jeho cestě na pyrenejský poloostrov náleží ke dvěma dalším cestopisům pocházejícím ze Slezska, jež v 15. století příslušelo k zemím České koruny. Konečně poslední ze tří oddílů poučuje o Odpustkovém seznamu pro jeruzalémskou pout a o dalších dvou anonymních dílech, a to *Popisu Svaté země* (bez odpustků) a *Odpustkovém seznamu římských poutí*.

Podrobný průzkum a analýza domácího cestopisného korpusu původně nebohemikální provenience mimo jiné přinesla objev vzácné varianty textu *Milionu* Marka Pola (LA, *Compendium latinum*), která byla dosud známa pouze v Itálii a v Nizozemí a jež dokládá těsné spojení se staročeskou *Alexandreidou*. Společný výskyt Oderikova *Relatia* s protižidovskými nebo dokonce protihusitskými texty dosvědčuje jejich spojitost s instrumentariem protihusitských polemik. Najevo dále vystoupily některé problematické body u tak známých pramenů, jakým byl např. deník Václava Šaška z Bírкова.

Na otázku, zdali v českém prostředí lze doložit vyloženě cestopisná kompendia autoři odpovídají záporně. Neopomenuli přitom ani sociální rozměr cestopisných děl, i když jejich import do českých zemí bylo možné zjistit spíše výjimečně. Jednoznačný závěr o cestopisné literatuře na panovnickém dvoře se přitom neodvážili vyslovit. Větší jistotu naopak získali v případě rukopisů a prvotisků dosvědčujících

cích jejich oblibu v měšťanském prostředí. V době, kdy se tištěné cestopisné knihy staly obchodním artiklem, stoupl jejich výskyt i v knihovnách církevních institucí. To však, jak dodávám, platí pouze pro Slezsko, Moravu a katolické oblasti Čech.

Některé zajímavé postřehy přináší i celkové shrnutí v Závěru (s. 389–393). Mimo jiné se v něm připomíná důraz, který autoři položili na *obyčejnost* cestopisných textů v kontextu nenárodního charakteru středověké literatury. Cestovatel (vždy jen muž) je v nich vykreslen jako autentický svědek, a to i v případě, že mluví za celou výpravu. Konkrétní tvar vyprávěcích motivů přitom nepodléhal lineárně proměnlivé kategorii žánru, zvláště když jejich autoři neusilovali o originalitu, nýbrž o minimalizaci rozestupu mezi nimi a vypravěči.

Třebaže v převážné části starší literatury byly zábavně poučné cestopisy primárně spojovány s laickým, zvláště měšťským prostředím, ve skutečnosti jsou dominantně doloženy v prostředí duchovních institucí, klášterů, kapitol a far. V tomto případě však postrádám komparaci stavu v jiných zemích, nehledě na to, že rukopisy a prvotisky z měšťanských knihoven buď podlehly zkáze, nebo se ojediněle dochovaly v knihovnách univerzitních či jiných institucí. Soupisy pramenů, literatury, citovaných rukopisů, inkunábulí a starých tisků tuto invenční a v mnohém ohledu přínosnou a užitečnou knihu uzavírají.

† František Šmahel

Creative Commons

Toto dílo podléhá licenci Creative Commons – Uveďte původ – Neužívejte komerčně – Nepracovávejte 4.0 Mezinárodní. Licenční podmínky jsou dostupné zde: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.cs>.

Andreas RUTZ – Joachim SCHNEIDER – Marius WINZELER (Hg.)
Kurfürst Johann Georg I. und der Dreißigjährige Krieg in Sachsen
(= Spurensuche. Geschichte und Kultur Sachsens, Sonderband 2)
Dresden, Sandstein Verlag 2024, 376 s., ISBN 978-3-95498-802-0.

Vznik publikace souvisel s velkolepou výstavou *Bellum & Artes – Mitteleuropa im Dreißigjährigen Krieg* probíhající během léta 2021 v drážďanské rezidenci. Obsahuje písemné verze sdělení přednesených na tematicky shodně zaměřené vědecké konferenci v listopadu 2020 a současně shrnuje výsledky panelové diskuse o Sasku za třicetileté války ze září 2021.

Obě akce probíhaly online formou, a to buď z důvodů epidemiologických opatření proti koronaviru, nebo kvůli stávce německých drah, která zabránila aktérům panelové diskuse v cestě do Drážďan. Čtyři roky po konferenci byla vydána ve velmi pečlivé redakční a grafické úpravě objemná kniha většího formátu, jež svým pojetím nemá přísně vědecké poslání, ale spíše připomíná reprezentativní katalog, v němž však rozsahem převládají odborné studie nad kvalitně publikovanými portréty a dalšími předměty hmotné kultury vztahujícími se k osobnosti Jana Jiřího I., jenž vládl s hodností saského kurfiřta v letech 1611–1656.

Očekávané úvodní objasnění koncepce publikace nahrazuje stručný příspěvek Andree Rutze, v němž přehledným způsobem zařadil do historiografických souřadnic dějiny třicetileté války a osobnost Jana Jiřího I. Ocenit je třeba autorovu znalost několika novějších českých příspěvků k dějinám stavovského povstání v letech 1618–1620, pokud byly zveřejněny v cizích jazycích. Tím se jeho studie odlišuje od ostatních statí v publikaci, jejichž autorky a autoři zpravidla ponechávali výsledky českého bádání bez povšimnutí, přestože byly publikovány německy či anglicky. Na úvodní stať navázal Gernot Klatte příspěvkem vhodným svým pojetím spíše do klasického výstavního katalogu, v němž bez jakékoliv interpretace přehledně seřadil dochované podobizny hlavního aktéra práce.

Následujících 22 studií nestejného rozsahu, rozdílné vědecké úrovně a přínosu rozdělili editoři do tří návazných tematických celků spojených osobností Jana Jiřího I. Přestože většina jejich autorek a autorů shrnula do nepříliš rozsáhlých textů již publikované poznatky svých dřívějších výzkumů, řada studií přináší originální svědectví o aktuálním badatelském stavu vybraných témat. Nejcennější poznatky obsahují interdisciplinárně pojaté statí, v nichž došlo k tematické a metodologické spolupráci historiků s historiky umění, již považují editoři publikace s ohledem na

dochované předměty hmotné kultury spojené s osobností Jana Jiřího I. za velmi perspektivní.

Zvláště studie zahrnuté do prvního tematického celku s nepříliš přiléhavým názvem odkazujícím do kurfiřtova okolí, ať k osobám, nebo k institucím, se v mnoha ohledech tematicky a obsahově překrývají. Postrádám pevnější ruku editorů, kteří by autorkám a autorům příspěvků začleněných do tohoto tematického celku přesněji vymezili téma s ohledem na udržení vnitřní koherence bloku. Celek otevírá stať ruského historika Andreie Prokopieva o dvoře Jana Jiřího I. a nejvýznamnějších dvorských hodnostářích. Jde o faktograficky pojatý výklad bez jakékoliv metodologické opory v současných poznatcích o dvorském výzkumu v Evropě, v němž chybí autorův pokus o postižení aspoň základní struktury dvora saského kurfiřta a jeho vnitřní hierarchie.

Zatímco Armin Kohnle zkoumal konfesní hranice náboženského myšlení Jana Jiřího I., jehož označil za přesvědčeného luterána a odpůrce kalvínství, Ute Essegern se zabývala rolí víry v životě kurfiřtovy manželky Magdaleny Sibylly, rozené markraběnky braniborské a vévodkyně pruské. Aby se zamezilo opakování obecných souvislostí, mohlo být objasnění náboženského života manželského páru předmětem jedné srovnávací studie.

Jeden z nejzajímavějších a vědecky nejpřínosnějších příspěvků publikace pochází od Joachima Schneidera, jenž v něm podal zevrubný obsahový rozbor více než 150 dopisů Jana Jiřího I. a jeho syna Jana Jiřího II. ze třicátých a čtyřicátých let 17. století. Jejich listy představují pozoruhodné svědectví o vztazích mezi otcem a jeho nejstarším mužským potomkem, jenž mu touto písemnou formou předával vojenské zkušenosti. Soubor listů umožnil autorovi nahlédnout nejen do skladby sociálních sítí obklopujících oba muže, ale poskytl mu heuristickou oporu k sémantické analýze zdvořilostních a jiných symbolických obrátů použitých v jejich znění, z nichž vyvozoval genderově podmíněné rysy maskulinního chování.

Několik příspěvků prvního tematického bloku přiblížilo životní osudy a především činnost vybraných skupin osob z kurfiřtova blízkého sociálního okolí. Kateřina Pražáková shrnula své dosavadní badatelské poznatky o agentech saských vládců na habsburských dvorech v předbělohorské době a ozřejmila, jakými cestami získával Jan Jiří I. zprávy o českém stavovském povstání a jakým způsobem se utvářela jeho zpravodajská síť.

Tradiční téma spojené s činností luterských pastorů a dvorských kazatelů uchopil spíše přehledným až encyklopedickým způsobem Wolfgang Flügel, jenž věnoval ve svém článku hlavní pozornost náboženským názorům Daniela Häniche-

na a Matthiase Hoého z Hoëneggu, ovlivňující konfesní hranice kurfiřtova myšlenkového světa. Do Osnabrücku na mírová jednání o ukončení třicetileté války přivedla čtenáře recenzované publikace Lena Oetzel v zevrubném článku o diplomatech Hansi Ernestovi von Pistorius a Johannu Leuberovi, kteří zde zastupovali saského kurfiřta. Jejich obtížnou vyjednávací pozici charakterizovala výstižnou zkratkou a současně objasnila, že museli lavírovat mezi věrností slíbenou kurfiřtovi a pragmatickým tlakem ostatních diplomatů zastupujících vládce válčících mocností.

Vědecký přínos velmi krátké a esejisticky napsané studie Josefa Matzeratha o proměnách politických cílů Jana Jiřího I. v letech 1611–1656, její zařazení za stať o dvorských kazatelích a před pojednáním o financování třicetileté války od Fabiana Schulzeho není příliš zřejmý. Řadou publikovaných myšlenek by patřila spíše k výše uvedené studii Armina Kohnleho. Důvod k jejímu umístění před výklad o válečných financích mohli editoři spatřovat v tom, že Matzerath označil nedostatek peněz na hotovosti, kurfiřtovy dluhy a vládcovy spory se zástupci saského sněmu za klíčový politický problém jeho politiky ve druhé polovině vlády. Naopak následné Schulzeho důkladné pojednání přináší nové poznatky o podílu jednotlivých říšských krajů, včetně hornosaského, na financování vojenských operací saského kurfiřta během třicetileté války.

První blok uzavírají dva tematicky odlišné příspěvky. Na prvním z nich se autorsky podíleli Astrid Ackermann, Dorothee Goetze, Michael Rohrschneider, Andreas Rutz, Tomáš Sterneck a Siegrid Westphal, kteří ve svých až příliš stručných textech shrnuli výsledky panelové diskuse, v níž se hovořilo o Sasku za třicetileté války pohledem českých stavů, habsburského císaře, říšských knížat, vládců Švédska a Francie. Ve druhém příspěvku představil Jochen Vötsch podrobný itinerář Jana Jiřího I. v letech 1611–1656. Jde o neobyčejně přínosný materiálově pojatý text mající široké badatelské využití.

Naprostá většina studií začleněných do druhého tematického bloku publikace pojednávajícího o dvorské reprezentaci v době vlády saského kurfiřta Jana Jiřího I. vyniká volbou originálních témat a hloubkou představené interpretace poznatků. Z jejich pojetí jasně vyplývá, že metodologicky inovativní kulturně historické přístupy překračují tradiční popis hmotných artefaktů a směřují k poznání myšlenkového světa objednavatele, jeho reprezentačních strategií, chování a jednání. To výstižně ukázal nejen Dirk Syndram v pojednání o proměnách kunstkamory v dráždanské rezidenci Jana Jiřího I. za třicetileté války, ale také Ariane Koller, která si jako východisko svých bystrých úvah zvolila několik předmětů hmotné kultury

ze sbírek Jana Jiřího I., na jejichž kartograficky zaměřené výzdobě demonstrovala dobové představy o rozsahu územní vlády.

Předmětem výzkumu Christine Nagel se staly posmrtné portréty Jana Jiřího I. a jeho manželky Magdaleny Sibylly v kontextu jejich pohřebních slavností. Rozhodující pozornost upřela k vyobrazení obou mrtvých těl, k symbolické funkci smutečního oděvu, šperků a dalších předmětů hmotné kultury. Její neobyčejně inspirativní studie otevírá cestu k žádoucímu srovnávacímu výzkumu obdobných posmrtných portrétů vládnoucích knížecích rodů v raně novověké Evropě.

Uta Dorothea Sauer si ve výkladu o hudební a divadelní kultuře na dvoře saského kurfiřta kladla otázku, jestli zvláště operní a baletní představení uskutečňovaná ve válečných letech obsahovala mírová poselství. Zatímco Marius Winzeler nepřekročil ve stati o stavební činnosti Jana Jiřího I. přehledný výklad o přestavbách jeho hlavního a vedlejších sídel v Sasku encyklopedickou rovinu bez hlubší analýzy symbolické řeči architektury a její výzdoby, Gernot Klatte zkoumal kresbu Christiana Schieblinga jako možnou předlohu pro ztvárnění kurfiřtovy apoteózy v drážďanské rezidenci a její význam v reprezentaci i propagandě vladaře a jeho rodiny.

Druhý tematický blok uzavírají studie Holgera Schuckelta a Kai Wenzel, jež se věnují optikou hmotné kultury spojené s činností Jana Jiřího I. při obléhání Budyšína na podzim 1620, kde porazil vojenské oddíly Fridricha Falckého, prostředkům utváření paměti na jeho vojenské skutky v této bitvě, ať šlo o výstroj (brnění) a výzbroj, nebo o jeho vyobrazení na portrétech jako úspěšného válečníka.

Ve zjevném protikladu k předchozím dvěma tematickým celkům působí třetí blok publikace, zaměřený na každodenní život za třicetileté války, na válečnou zkušenost a válečné následky, do nějž editoři zařadili pouhé tři příspěvky, které svým pojetím rozhodně nemohou obsáhnout v názvu ohlášenou celou tematickou a metodologickou šíři této části publikace. Alexander Schunka v zásadě pouze shrnul již dříve publikované badatelské poznatky o náboženských migracích na českosaském pomezí za vlády Jana Jiřího I. po českém stavovském povstání. S dobrou znalostí výsledků českého bádání se zajímal o proměňující se vztah kurfiřta k českým exulantům v dalším průběhu třicetileté války.

Zkušenost obyvatel saských měst s válečnou každodenností byla předmětem shrnující stati Alexandera Zirra, v níž ve stručnosti předestřel výsledky svých výzkumů tohoto tématu, které doložil obsírným poznámkovým aparátem. Naproti tomu Christian Landrock představil na příkladě Cvikova kurfiřtovy zásahy do poválečné obnovy města. Třetí tematický blok rozsahem, zaměřením a pojetím zveřejněných příspěvků nedosahuje odborné úrovně prvních dvou bloků a působí spíše jako me-

chanicky včleněný do skladby knihy, přičemž právě historickoantropologické přístupy k dějinám třicetileté války, její každodennost a bezprostřední válečné zkušenosti aktérů patří v současnosti po metodologické stránce k nejvíce inovativním. Jejich uplatnění v recenzované práci zůstalo na okraji pozornosti editorů.

Knihu uzavírá pojednání Michaela Kaisera, jenž v hutné zkratce nejen shrnuje dosavadní poznatky o osobnosti kurfiřta Jana Jiřího I. a roli Saska ve třicetileté válce, ale současně nastiňuje badatelské perspektivy. Následující text Claudie Brink a Susanne Jaeger informuje o zaměření badatelského a výstavního projektu, který se po tematické stránce věnuje v letech 2021–2027 roli umění za třicetileté války. Přestože do příloh byl zařazen seznam autorek a autorů i uživatelsky vděčný místní a jmenný rejstřík, postrádám shrnující bibliografii a především přehledný nárys genealogických vazeb manželského páru Jana Jiřího I., Magdaleny Sybily a jejich dětí.

Navzdory přílišné rozdrobenosti hlavních témat a jejich metodologické nevyváženosti se podařilo editorům recenzované knihy a početnému mezinárodnímu kolektivu autorek a autorů jednotlivých příspěvků představit obraz saského kurfiřta Jana Jiřího I. na pozadí třicetileté války bez větších tematických mezer. Sevrženosti knihy by jistě prospělo přednostní, zevrubnější a především metodologicky sjednocené zaměření jejího obsahu na ústřední témata z jeho života na úkor dílčích aspektů, které mohly zůstat stranou pozornosti. Jestliže ke koncepčně a interpretačně nejslabším místům knihy patří její třetí tematický blok věnovaný válečné každodennosti, je třeba naopak ocenit mezioborovou spolupráci historiků s historiky umění, jež se projevila zvláště ve druhém tematickém oddíle pojednávajícím o dvorské reprezentaci. Ke kladům práce náleží schopnost většiny autorek a autorů na příkladě výzkumu spjatého s osobností saského kurfiřta a třicetiletou válkou hledat odpovědi na obecná témata rezonující současným bádáním o dějinách raného novověku. Výpověď textů doplňují vhodně vybrané a zařazené obrázky s důkladnými popisky.

Publikace představuje nepřehlédnutelný mezník na perspektivní cestě k moderní vědecké biografii Jana Jiřího I. Autorka či autor budoucího vědeckého životopisu tohoto saského kurfiřta se bude muset po koncepční stránce vyrovnat se dvěma doposud převládajícími přístupy německých historiček a historiků k biografii jeho současníků. Jeden představil Maximilian Lanzinner na příkladě ryze politicky zaměřeného výkladu o životních osudech bavorského kurfiřta Maxmiliána I.¹ Druhý si zvolil Mark Hengerer, jenž zachytil život císaře Ferdinanda III. spíše

1 Dieter ALBRECHT, *Maximilian I. von Bayern 1573–1651*, München 1998.

kulturně historickou optikou.² Oba zmíněné přístupy k biografické metodě se oprávněně promítly do skladby jednotlivých příspěvků a do názvů tematických celků recenzované knihy.

Václav Bůžek

Creative Commons

Toto dílo podléhá licenci Creative Commons – Uveďte původ – Neužívejte komerčně – Nezpracovávejte 4.0 Mezinárodní. Licenční podmínky jsou dostupné zde: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.cs>.

2 Mark HENGERER, *Kaiser Ferdinand III. (1608–1657). Eine Biographie*, Wien – Köln – Weimar 2012.

František KOREŠ

Proměna nižší šlechty Království českého v pobělohorské době

(= Monographia historica, sv. 20)

České Budějovice, Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích 2023, 481 s.,
ISBN 978-80-7694-031-4.

Edice Monographia historica, kterou od roku 2000 vydává Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, představuje průběžně ty nejzdařilejší kvalifikační práce, které byly obhájeny na Historickém ústavu této vysoké školy. Často jde o poměrně ambiciózní projekty syntetizující povahy, což odpovídá rovněž dlouhodobému směřování uvedeného pracoviště, na jehož půdě vznikla jak obsáhlá syntéza Společnost českých zemí v raném novověku,¹ tak i oba svazky věnované dynastii Habsburků v rámci prestižní řady panovnických rodů vydávané v nakladatelství Lidové noviny.²

Na rozdíl od zmíněných kolektivních děl však jde v řadě Monographia historica o sledování určitého společenského fenoménu v dlouhém časovém úseku (stolování, pohřby, politická komunikace, migrace) a autorem je vždy jeden mladý historik pod vedením svého školitele. Nemusím jistě zdůrazňovat jak koncepčně i heuristicky náročné je zpracování takového tématu, neboť syntéza obvykle vyžaduje celoživotní práci a zkušenost při kombinování závěrů vlastních i cizích analytických studií s jistým nadhledem a co nejširší kontextualizací.

Zásadní je potom v případech syntetických pojednání nalézt určitý klíč, který autorovi dovolí odemknout celou problematiku, utřídit látku a neutopit se v ní. Takto zvolil například Jiří Mikulec pro pojednání poddanské otázky v barokních Čechách hodnocení poddaných očima příslušníků ostatních stavů³ nebo Václav Bůžek patronátně-klientelní vztahy mezi pány a rytíři při svém pohledu na nižší šlechtu doby předbělohorské.⁴

1 Václav BŮŽEK a kol., *Společnost českých zemí v raném novověku. Struktury, identity, konflikty*, Praha 2010 (recenzováno ČČH 113, 2015, č. 2, s. 523–528). K teoretické reflexi problematiky historické syntézy TÝŽ, *Der Weg zur Synthese. Die Gesellschaft der böhmischen Länder 1526–1740 in der Historiographie des letzten Jahrzehnts*, in: Václav Bůžek – Pavel Král (eds.), *Společnost v zemích habsburské monarchie a její obraz v pramenech (1526–1740)*, České Budějovice 2006, s. 5–36.

2 Václav BŮŽEK – Rostislav SMÍŠEK (eds.), *Habsburkové. Země Koruny české ve středoevropské monarchii (1526–1740)*, Praha 2017; Ivo CERMAN (ed.), *Habsburkové. Vznikání občanské společnosti (1740–1918)*, Praha 2016.

3 Jiří MIKULEC, *Poddanská otázka v barokních Čechách*, Praha 1992.

4 Václav BŮŽEK, *Nižší šlechta v politickém systému a kultuře předbělohorských Čech*, Praha 1996.

Právě s monografií Václava Bůžka, školitele autora pojednávané knihy Františka Koreše, se nabízí recenzovaný titul srovnávat. Ze zmíněné komparace potom může vyplynout, v čem se lišila nižší šlechta v době před- a pobělohorské. Mnohé rozdíly vyplývají z druhé kapitoly Korešovy knihy nazvané *Stav, urozenost a společenský vzestup v rytířském prostředí po roce 1620*. Mimo jiného se ukazuje, že s rozvojem římskoprávní vzdělanosti roste počet právních norem regulujících různé stupně šlechtictví, přičemž klíčovým pramenem je v této otázce autorovi recenzované knihy Obnovené zřízení zemské.

Ze zmíněné komparace však také vyplyne, co v Korešově práci na rozdíl od knihy Václava Bůžka chybí. Jde například o systematické zpracování patronátně-klientelních vazeb, které F. Koreš zmiňuje jen nárazově (vztah mezi Adamem Pavlem Slavatou a bechyňským krajským hejtmanem Jáchymem Špulířem z Jiter, s. 237–238). Systematicky není pojednána ani reprezentace nižších šlechticů, resp. toto téma je rozpuštěno v rámci ostatních kapitol v kontextu rodových spisů a uchovávaní paměti urozenosti nebo mecenátu duchovních (stavba poutního areálu sv. Anny u Kraselova nedaleko Strakonice, s. 344–346).

Co však chybí ještě zřetelněji je celý oddíl věnující se fungování ekonomického zázemí nižších šlechticů, kde by byla popsána správa jejich statků, vztah k poddaným, ale i materiální zázemí jejich tvrzí a domů.⁵ Přitom právě majetkové hledisko, tedy velikost jmění uvedená na stránkách berní ruly, slouží F. Korešovi jako jedno z hlavních kritérií pro vnitřní rozčlenění nižší šlechty. Absence kapitoly o úvěrovém podnikání, na které pro předbělohorskou dobu upozornil vedle Václava Bůžka⁶ také Václav Ledvinka,⁷ může znamenat, že nebylo důležité. Vysvětlení se nabízí hned několik, ale ať už šlo o důsledek pauperizace pobělohorských rytířů, kteří ztratili ve víru třicetileté války potřebný základní kapitál pro úvěrové operace, nebo o důsledek povýšení předbělohorských „urozených lichvářů“ mezi pány, měla být tato otázka na stránkách Korešovy knihy řešena.

Jádrem recenzované práce jsou dvě rozsáhlé kapitoly, v nichž se autor věnoval zakotvení nižší šlechty v mocenských institucích a jejímu náboženskému životu. Jde přitom o sledování příslušníků starých rytířských rodů, které překonaly turbulence stavovského povstání a jeho bezprostřední následky. Stranou tak zůstávají

5 Tomuto tématu V. Bůžek věnoval celou pátou kapitolu své knihy, V. BŮŽEK, *Nižší šlechta*, s. 129–161.

6 TÝŽ, *Úvěrové podnikání nižší šlechty v předbělohorských Čechách*, Praha 1989.

7 Václav LEDVINKA, *Úvěr a zadlužení feudálního velkostatku v předbělohorských Čechách*, Praha 1985.

rody nově povýšené či příchozí a také rytíři pocházející z vedlejších zemí Koruny české.

V prvním z obou zmíněných oddílů se F. Koreš opíral především o encyklopedická hesla Ottova slovníku naučného, rozsáhlé topograficko-genealogické dílo Augusta Sedláčka a seznamy krajských hejtmanů vydané Petrem Marešem,⁸ resp. pro pobělohorskou dobu Helenou Sedláčkovou.⁹ Často tak přistupuje k výčtům rodů spadajícím do té či oné kategorie, přičemž jen občas dává svému textu plastický rozměr v podobně hlubšího vhledu do reálné, každodenní činnosti toho či kterého úředníka. S oporou ve studiích Františka Roubíka¹⁰ se tak děje nejčastěji v případě hejtmanů pražských měst (zejména toho malostranského) a následně i hejtmanů krajských, méně se již zabývá například činností menších zemských úředníků. Naopak velmi hezky ukazuje, jak drasticky se snížil počet českých nižších šlechticů v bezprostřední blízkosti habsburského panovníka po rozpuštění „bohemikálního“ dvora Rudolfa II.

Autor recenzované knihy nešel cestou kvantifikace dané sociální skupiny, spíše jej zajímaly kvality vybraných jednotlivců a jejich osudy. V případě kapitoly o zemských kariérách se jeho pozornost soustředila na soubor 23 osob, které se postupně vystřídaly v úřadech Království českého rezervovaných pro rytířský stav (s. 158, pozn. 156), či 25 šlechticů, u nichž je sledován majetek na základě berní ruly a jeho výše v souvislosti s výkonem úřadu krajského hejtmana (s. 208, pozn. 347). V případě církevních kariér byli zase vybráni ti, kteří po sobě zanechali alespoň jedno literární dílo (nejčastěji kázání).

Nejpozoruhodnější je recenzovaná práce tam, kde se její autor opírá o rodinné paměti a kroniky, kterých se v sociální vrstvě nižší šlechty zachovalo nad očekávání mnoho. V této oblasti je patrné, že F. Koreš vycházel ze svého vlastního pramenného výzkumu jako v případě Robmhápů ze Suché¹¹ nebo Bukovanských Pintů z Bukovan,¹² který podnikl v době předchozího studia, popřípadě se do něj

8 Petr MAREŠ, *Obsazování úřadu krajského hejtmana v předbělohorském období a soupis krajských hejtmanů na základě dochovaných seznamů z let 1563/1564–1616/1617*, Praha 2009 (recenze ČČH 108, 2010, č. 4, s. 731–732).

9 Helena SEDLÁČKOVÁ, *Krajští hejtmané v Čechách (1623) 1641–1849. Personální obsazení*, Praha 2021.

10 František ROUBÍK, *Královští hejtmané v městech pražských v letech 1547 až 1785*, Sborník příspěvků k dějinám hlavního města Prahy 7, 1933, s. 121–188.

11 František KOREŠ, *Moc, válka a společenský vzestup v dějinách rodu Robmhápů ze Suché od 16. do 18. století a jejich rodinné paměti*, Opera Historica 16, 2015, s. 100–148.

12 TÝŽ, *Paměti Přibíka a Jana Bukovanských Pintů z Bukovan*, České Budějovice 2019 (recenze ČČH 118, 2020, č. 4, s. 1235–1237).

ponořil až v souvislosti s koncipováním své dizertační práce na Filozofické fakultě Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, jež se stala základem recenzované knihy (Klusákové z Kostelce).

Za přínosné považují vnímání rodinných pamětí v náboženském, lépe řečeno konfesijním kontextu a také v kontextu proměny české šlechty po Bílé hoře v souvislosti s postupující rekatolizací. Zůstává otázkou, do jaké míry šly tyto paměti využít i v jiných souvislostech, například pro plastičtější vylicení šlechtických kariér nebo ekonomického zázemí. Totéž platí i pro druhý soubor pramenů, který F. Koreš ve větší míře využil, a sice pro šlechtické testamentsy přepsané do trhových kvaternů desek zemských od poloviny 30. do začátku 50. let 17. století.

Také tyto závěti však pojednal zejména z hlediska náboženského myšlení jejich pisatelů, i když interpretační možnosti testamentů jsou podstatně širší. To ostatně dokázal v ojedinělém případě při rozboru poslední vůle preláta Jana Ignáce Dlouhoveského z Dlouhé Vsi (s. 337–339). Stejně jako využít tento typ pramene například pro popis přesunů rytířských majetků by stálo za to srovnat testamentsy nižších šlechticů s aristokratickými nebo naopak s měšťskými, což by patrně nevyžadovalo příliš úsilí, neboť jak aristokratům, tak i měšťanům se dostalo v historiografii z tohoto hlediska dostatečné pozornosti.

Vědecké zpracování tématu nižší šlechty vyžaduje trochu jiný přístup než zpracovávání dějin aristokratických dynastií. Ať už jde o komplexní pohled na problematiku, nebo o dějiny jednotlivých rodů, vždy narazí historik na roztržitost a neúplnost archivního materiálu: rytířské rody zkrátka nemívají v českém prostředí zachované své rodové archivy. O to větší pozornost je třeba věnovat archivnímu výzkumu v pramenech centrálních či zemských institucí, což F. Koreš splnil jen částečně: kromě citované Staré manipulace a Desek zemských se rytířské rody objevují i ve většině dalších fondů, v nichž jsou uloženy prameny vzniklé z činnosti pražského místodržitelství, české komory, české dvorské kanceláře a jiných úřadů.

Zarážející je nevyužití pramenů církevní správy při sledování nižších šlechticů, kteří budovali kariéru v rámci duchovního stavu. Naopak velmi dobře dokázal F. Koreš během svého bádání zhodnotit a využít sbírkové fondy, zejména Wunschwitzovu sbírku (Národní archiv), Genealogickou sbírku H (Archiv Národního muzea) či Sbírkou rukopisů Moravského zemského archivu. Snad jen pro úplnost lze dodat, že i řada velkých aristokratických archivů má oddíl „cizí rody“, v němž jsou podobně jako v autorem probádaném Jindřichově Hradci soustředěny památky také na členy nižších šlechtických stavů. Jejich systematickou excerpci by ovšem naby-

la pramenná základna recenzované práce takového rozměru, že by byla jen velmi obtížně uchopitelná.

Zatímco spodní chronologická hranice recenzované knihy je poměrně jasná, ta horní se poněkud ztrácí v mlze. Po přečtení jejích stránek je nicméně zřejmé, že se hlavní zájem autora soustředil na období třicetileté války a první desetiletí po ní, což otevřeně přiznal například v kapitole o sociálním vzestupu rytířů, protože ji explicitně ohraničil rokem 1656. Uvedený mezník, tedy polovina 17. století, je jistě legitimní, protože následné období přineslo nové elementy do vývoje nižší šlechty, především potom nástup nobilitovaných úředníků. Zmíněný mezník však měl být zřetelněji přiznán (možná i v samotném názvu knihy). Naopak na několika místech textu zmíněná časová hranice roku 1705 příliš smyslu z hlediska dějin nižší šlechty nedává; ostatně i počet zvolených příkladů a analytických rozborů směrem k přelomu 17. a 18. století v recenzované knize klesá.

Autor poukázal na celou řadu relevantních otázek. Těchto upozornění je tolik, že je čtenáři občas líto, že mnohé přenechal až budoucímu bádání a nesnažil se na ně sám nalézt odpověď. Příkladem může být nanejvýš relevantní otázka po vlastnictví pražských domů (s. 217) nebo po začleňování malých rytířských statků do velkých pozemkových dominií (s. 207). A tak recenzovaná publikace znamená spíše velmi solidní základ pro další bádání než shrnutí dosavadního výzkumu. Možná je tomu tak i proto, že pramenných sond a analytických studií je na poli nižší šlechty na rozdíl od prostředí aristokratického či městského stále žalostně málo.

Jiří Hrbek

Creative Commons

Toto dílo podléhá licenci Creative Commons – Uveďte původ – Neužívejte komerčně – Nezpracovávejte 4.0 Mezinárodní. Licenční podmínky jsou dostupné zde: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.cs>.

Ivana EBELOVÁ – Markéta RŮČKOVÁ a kol.

Bertold Vilém z Valdštejna a Lázně Bělohrad

Lázně Bělohrad, město Lázně Bělohrad 2024, 198 s., ISBN 978-80-909239-0-4.

Reprezentativní publikace financovaná městem Lázně Bělohrad navazuje na tradici dějin měst, kterou započala již dříve řada dalších obcí a jež představují nejen příležitostné dary pro čestné návštěvníky města. Cílovou skupinou jsou zejména místní čtenáři a úkolem posílení místního patriotismu a zvýšení obecného povědomí o společných dějinách, což není nikdy snadný úkol. Zájemcům z řad profesionálních i amatérských historiků pak tyto knihy přinášejí řadu jinde jen obtížně dohledatelných informací. Kniha *Bertold Vilém z Valdštejna a Lázně Bělohrad* je ovšem v jistém ohledu neobvyklá. Zaměřuje se totiž jen na krátké období dějin města, jež je ale logicky pro obec nejdůležitější: vybudování zdejšího zámku a povýšení Lázní Bělohrad na město hrabětem Bertoldem Vilémem z Valdštejna roku 1722.

První historicky doložené zmínky o osadě zvané Nová Ves, z níž dnešní Bělohrad vznikl, pocházejí z roku 1354. Před bitvou na Bílé Hoře vlastnil Bělohrad Petr Škopek z Bílých Otradovic, který patřil mezi horlivé evangelíky. Pobělohorským změnám neunikl ani on a statek byl přeměněn v manství. Po jeho smrti a úmrtí manželky připadl manský statek královské komoře a následně jej získal Albrecht z Valdštejna. Ten z Bělohradu vytvořil lenní statek, který v roce 1628 udělil Rozině Zilvárově ze Stropčic a v roce 1630 Jindřichovi ze Saint-Julien. Bělohrad zůstal i v Saint-Julienově držení po Valdštejnově smrti v roce 1634. Roku 1642 jej ale získal Vilém Lamboy a po něm jeho syn Jan.

Ovdovělá Janova manželka Anna z Martinic prodala roku 1669 celé zboží, které se skládalo z deseti vsí, pěti dvorů a dalšího příslušenství, Kateřině Alžbětě z Valdštejna. Ta zemřela v roce 1684 a následně panství zdědil její manžel Bertold Vilém z Valdštejna. A ten 2. května 1722 povýšil Novou Ves, v dobových německých spisech vedenou jako Neudorf, na městečko, pro které se vžil název Bělohrad. Rovněž nechal vybudovat současný kostel zasvěcený Všem svatým a zahájil přestavbu zámku, kterou navrhl Giovanni Santini Aichl.

Kniha se ovšem nezabývá pouze zámkem a rokem 1722. Je rozdělena do šesti kapitol, které se soustředí na velmi odlišné otázky. První kapitola, jejímž autorem je právní historik Marek Starý, přední odborník na dějiny Frýdlantského vévodství, zachycuje samotný vznik bělohradského dominia. M. Starý začíná již předbělohorskou érou, ovšem hlavní jádro jeho studie představuje začlenění Nové Vsi (pozděj-

šího Bělohradu) do Frýdlantského dominia roku 1626 a velmi komplikovanými ekonomickými souvislostmi tohoto procesu (otázka dluhů bývalého vlastníka Jana Škopka a pohledávky jeho věřitelů).

Dalším významným mezníkem bylo poměrně komplikované vytvoření lenního statku Bělohrad na sklonku 20. let, které vévoda postoupil svým věřitelům, ale především přechod tohoto panství do rukou Jindřicha ze Saint-Julien. Dále jsou vylíčeny osudy dominia po zavraždění Albrechta z Valdštejna a prodej statku do rukou Viléma Lamboye roku 1637 spojený s jeho opětovnou alodizací. Marek Starý svůj text zakončuje k roku 1669, kdy Lamboyovi dědici panství prodali Anně Kateřině z Valdštejna, manželce Bertolda Viléma z Valdštejna. Je třeba vyzdvihnout, že kapitola není jen suchopárným líčením faktů, ale že autor vycházel z důkladné znalosti archivních pramenů a jejich analýzy a že se pokusil širší veřejnosti představit komplikovanou strukturu držav Frýdlantského vévodství i neméně složité majetkové převody doby raného novověku.

Druhá kapitola, jež svým názvem odkazuje i na titul knihy (Bertold Vilém z Valdštejna – příklad barokního hospodáře) se podrobně věnuje osudům tohoto posledního mužského příslušníka mladší linie valdštejnského rodu, která pocházela od Hynka z Valdštejna a na Krupce († 1479/82). Autor této části Jiří Hrbek se nesoustředil jen na jeho osudy, ale vylíčil zároveň v základních rysech vývoj valdštejnského rodu a zejména osudy předků Bertolda Viléma. Velmi zajímavé je připomenutí erbovního sporu z roku 1722, kdy v úřadu Desk zemských došlo k chybné korekci valdštejnského znaku. Bertold Vilém byl totiž posledním členem té větve rodu, která užívala v erbu lvy obrácené heraldicky doprava, čímž se zásadně lišila od linie starší, jejímž příslušníkem byl i Albrecht z Valdštejna (a od které pochází dnešní Waldstein-Wartenbergové), v jejímž znaku nejdeme lvy otočené do středu štítu.

Další dvě kapitoly knihy jsou zaměřeny do oblasti hospodářských a právních dějin. Ivana Ebelová ve studii „Povýšení osady Nová Ves na městečko a instrukce k jeho správě“ stručně shrnuje hospodářskou situaci v pozdějších Lázních Bělohrad a snahu Bertolda Viléma z Valdštejna o pozdvižení obce na městys, ke kterému došlo v roce 1722. Detailně rozebírá Valdštejnovu instrukci pro Bělohrad (Novou Ves) z roku 1723 týkající se správy zmíněné obce a některých s tím spojených právních otázek, mezi které patřila zejména otázka správy, kompetence místních úředníků, ale i podmínek pro získání měšťanského práva atd. Součástí této kapitoly jsou i registry obou listin o povýšení obce na městys: Karla VI. z 2. května 1722 i Bertolda Viléma hraběte z Valdštejna z 3. března 1723.

Kapitola „Hospodářství a počátky cechovních organizací v Bělohradě“ Radky Janků pak představuje zajímavou sondu do ekonomického života obce se zvláštním zřetelům k osobě hraběte Bertolda Viléma a éře první poloviny 18. století. Autorka analyzuje artikule pěti zdejších cechů, které v této době vznikly a jejichž existence nepochybně významně posílila prestiž nového městysu. Text přitom není pouhým výčtem těchto profesních organizací, najdeme zde i zajímavé informace k dějinám každodennosti: taxy za udělení mistrovské hodnosti a za vyučení a o povinnostech tovaryšů a učedníků. I zde je součástí textu edice, v tomto případě týkající se podmínek přijímání mistrů a učedníků řeznického cechu.

Mimořádnou informační hodnotu pak má studie Jiřího Balského „Vrcholně barokní proměna zámku v Bělehradě a její přínos české architektuře“. Na přibližně dvou desítkách stránek autor shrnuje historii této významné barokní památky a dnešní dominanty Lázní Bělohrad a rozebírá dodnes sporné autorství slavného architekta Jana Blažeje Santiniho Aichela. Kapitola je doplněna početnými fotografiemi i půdorysy hraběcí rezidence.

Autor poslední části knihy, Josef Klazar, se pak v kapitole „Otisky historické paměti ve znaku města Lázně Bělohrad“ věnuje jednomu ze symbolů města. Ačkoli název studie hovoří jen o znaku, věnuje se této otázce v širším měřítku. Zajímavý je již rozbor vzniku městského znaku, protože privilegium Karla VI. jej městysu neudělilo. Jeho podoba, která je nepochybně odvozena ze znaku valdštejské linie pocházející od zmíněného Hynka z Valdštejna na Krupce († 1479/1482), je tak s největší pravděpodobností důsledkem usurpace. Přestože je městský znak považován za historický a jako takový byl také zanesen do Registru komunálních symbolů Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky (REKOS), k jeho oficiální konfirmaci došlo právě až výnosem předsedy Poslanecké sněmovny.

J. Klazar se ale kromě znaku věnuje též vývoji městské pečeti, ze které s největší pravděpodobností znak vychází, a od pečeti odvozených městských razítek. Zajímavý exkurz pak představuje poslední část studie informující o existenci loga Lázní Bělohrad. S tímto fenoménem se setkáváme u měst České republiky stále častěji. Protože ovšem logo není na rozdíl od obecních znaků či vlajek právně zakotveno prostřednictvím určitého výnosu (státu či panovníka), často se jejich podoba mění v souvislosti s nástupem nových starostů a užití loga mnohdy komplikuje i fakt, že si jejich tvůrce nezřídka vůči obci nárokuje autorská práva.

Kniha je opatřena německým resumé, podrobným soupisem pramenů a literatury a seznamem a zdroji vyobrazení, což ji (stejně jako poznámky na konci každé z kapitol) z popularizační práce posouvá do kategorie studií vědeckých.

Jan Županič

Creative Commons

Toto dílo podléhá licenci Creative Commons – Uveďte původ – Neužívejte komerčně – Nepracovávejte 4.0 Mezinárodní. Licenční podmínky jsou dostupné zde: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.cs>.

„Nadmíru zkušený a slavný muži“ – tak oslovuje v záhlaví svého listu Jana Marka Marciho muž stejně, či ještě více „zkušený a slavný“, Jan Caramuel z Lobkovic, když dne 10. září 1644 zasílá z Frankenthalu, ležícího v porýnské Falci, adresátovi mnoho pozdravů do Prahy. Není pochyb o tom, že zmíněné oslovení je rozhodně zaslužené. I ti, kdo mají být jen mlhavé povědomí o intelektuálním prostředí pobělohorské Prahy, znají jméno tohoto předního profesora lékařské fakulty znovu vzkříšené v roce 1622.

Jan Marek, rodák z Lanškrouna¹ (narozen 13. 6. 1595), se po studiích na jezuitské filozofické fakultě v Olomouci odebral do Prahy, kde se stal jedním z prvních studentů lékařských věd a po doktorské promoci i jedním z prvních vyučujících na obnovené medicíně, kde vytrval až do smrti (10. 4. 1667). Lékařské fakulty nebyly v 17. století tak váženými a uctívanými složkami univerzit, jako je tomu v naší současnosti. Naopak: stály spolu s právníckými studiemi až do druhé poloviny 18. věku v pozadí za duchovními fakultami – teologickou a filozofickou.

Ovšem Marek byl osobností, která přesahovala ohrazené dimenze a rozsahem svých vědomostí a zájmů se řadil mezi přední (a v této době i poslední) polyhistory, učence, kteří se snažili obsáhnout veškeré vědění lidstva, nebo alespoň jeho podstatnou část. Jan Marek Marci² vychoval mnoho žáků, kteří jeho odkaz teoretické medicíny a částečně i filozofie předávali dále. Mezi nimi stojí za připomenutí především Jakub Jan Václav Dobřenský z Černého Mostu, jenž se stal nejen žákem, ale i spolautorem spisů svého učitele, univerzitním profesorem a dovrшитelem Mar-

1 Lanškroun se ke svému slavnému rodákovi stále hlásí, jak město prokázalo už při velké konferenci k výročí jeho narození v roce 1995. Z této regionální konference, které se ovšem účastnili přední odborníci: historikové, fyzikové, astronomové i lékaři, vzešel často citovaný sborník: *Jan Marek Marci 1695–1667. Sborník přednášek k 400. výročí narození*, Lanškroun 1995. Ostatně podle názvu Lanškrouna, německy Landeskron (či Landskron) získal Marek díky svému přínosu vědám přesmyčkou predikát z Kronlandu.

2 K jeho životu a dílu existuje množství odborných prací, které lze dohledat v seznamu pramenů a literatury, v recenzované knize (s. 612–631). Zde uvádím alespoň některá významná díla (další základní spisy uvádějí editoři v poznámkách č. 1–7, s. 15–17): Josef VINAŘ, *Jan Marcus Marci z Kronlandu. Historická monografie*, Praha 1934; Zdeněk SERVÍT, *Jan Marek Marci z Kronlandu. Zapomenutý zakladatel novověké fyziologie a medicíny*, Bratislava – Praha 1989; Ivan ŠTOLL, *Jan Marek Marci*, Praha 2014.

kova díla.³ Marek je považován za zakladatele fyziologie, nebo – ve své době ne zcela jednoznačně přijímaného – šířitele Harveyovy teorie krevního oběhu v lidském těle.

Intelektuálové 17. století po sobě zanechali množství foliantů odborných prací, které – počtem vytištěných stran, i těch, které zůstaly v rukopisech – budí úctu i v dnešní hektické a roztěkané době. Množství svých myšlenek a názorů odkrývali také v četné korespondenci, kterou si vzájemně, věrní humanistické tradici, čile vyměňovali. Bohužel, na rozdíl od tištěných knih, dopisy snáze podléhaly zkáze a ztrácely se už u adresátů i následně v průběhu dalších staletí.

Uvedená deperdita jsou markantní právě v případě Jana Marka Marciho. Jeho korespondence, kterou vydavatelé předkládají v hodnotné synoptické latinsko-české edici, je bezpochyby jen torzem jeho dopisování. Editoři samozřejmě shromáždili veškeré posud dohledatelné Markovy listy i odpovědi na ně,⁴ či listy zaslané pražskému profesorovi jinými pisateli. Ale už z jejich znění je patrné, že mezi nimi často zeje značná cézura. Nejvíce zřetelné je to při absenci odpovědí Athanasia Kircherera (resp. listů tohoto jezuita, jenž patřil v dané době mezi nejvýznamnější osobnosti Tovaryšstva Ježíšova) zasílaných do Prahy z jeho vlastní iniciativy. Přitom ze znění Markových listů obsažených v této edici je jasné patrné, že Kircher mu psal, reagoval na jeho listy a vyměňoval si s ním nejen myšlenky, ale vzájemně si posílali i vlastní knižní publikace.

Korespondenci s Athanasiem Kircherem (2. 5. 1602 – 27./28. 11. 1680)⁵ náleží v této edici významné místo. Oba učenci reflektují poznatky na poznatky ze svých odborných prací. Z jejich listů je patrný zájem o dobové vědecké „hity“ – vý-

3 Jacobus J. W. DOBRZENSKI de Nigro Ponte – Joannes Marcus MARCI. *Otho-sophia seu Philosophia impulsus universalis Joannis Marcus Marci a Kronland, Boemi Landskronensis Opus posthumum*, Vetro Pragae 1683.

4 Nespokojili se jen s listy uchovanými v originálních rukopisných exemplářích či v pozdějších opisech, ale přihlíželi také k dopisům zveřejněných už např. v 17. století tiskem (vše uvádějí ve vydavatelských poznámkách u každého editovaného listu).

5 Athanasius Kircher náleží bezesporu k nejvýznamnějším příslušníkům jezuitského řádu v 17. století, resp. právě on byl tím nejznámějším, vědec a autor úžasných spisů, jenž jakoby neměl s jezuitskými „tmáři“ nic společného. Zabýval se medicínou, geologií, fyzikou a dalšími přírodními vědami, stejně tak jako filozofií. Velkou část života prožil jako profesor římské papežské univerzity Gregoriana, zabýval se teologií, filozofií, fyzikou, biologií, astronomií a kromě jiného je např. pokládán za zakladatele egyptologie. Byl typickým polyhistorem své doby, ale až ve dvacátém století ho historici začali oceňovat bez konfesijního zřetele jako „posledního renesančního člověka“. Je zřejmé, že on, ale i Marek Marci, Caramuel z Lobkovic i Jan Amos Komenský byli posledními evropskými polyhistory.

zkum povodí Amazonky, magnetismus či kvadraturu kruhu.⁶ Přitom i z titulatury je patrné, že Marek se cítí být poctěn faktem, že si s Kircherem, jenž byl v té době středobodem katolického intelektuálního světa, vůbec může psát.

Mnohem srdečnější, vzájemně více rovnocenná a otevřenější je Markova korespondence s Janem Caramuelem.⁷ Ačkoliv jako ne-filoložka se necítím oprávněna posuzovat kvality latinských originálů a českého překladu (chápu ho jako velice výstižný), mám za to, že barvitý, vznosný a květnatý Caramuelův styl, musel být pro překladatele nejvíce náročný. O to větší potěšení čtenáři přináší.

Ze vzájemného dopisování mezi Caramuelem a Markem si lze učinit hlubší představu o problematice, kterou evropští učenci kolem poloviny 17. století řešili. Zabývali se mezi jiným pozorováním Jupiterových měsíců (podle Marka i Caramuela chybnými výklady tohoto jevu z pera René Descartesa), pojednávali o „ne-stálosti“ kyvadel, otáčení Země kolem své osy a ovšem znovu i o kvadratuře kruhu etc.

Veleobsáhlý list, který poslal Caramuel Markovi ze Špýru do Prahy dne 8. srpna 1644 (s. 237–290) se znovu vrací k záležitosti kyvadel a pisatel také velmi podrobně a velmi skepticky píše o Galileově teorii „lichých čísel při pádu těles z výšky větší než 200 stop“. Zjevnému a dle všeho i naprosto upřímnému duchovnímu spříznění Caramuela a Marka odpovídá i méně obřadná titulatura a vřelý tenor většiny listů.

Listy ze čtyřicátých let, ať už vyměňované mezi Markem a Kircherem, či Caramuelem, obsahují bolestné zmínky o evropské válečné vřavě, která znesnadňovala i výměnu dopisů, a opakovanou touhu po míru. Korespondence s Athanasiem Kircherem je také svědectvím o hlubokých intelektuálních zájmech císaře a krále Fer-

6 Kvadratura kruhu byla jednou z nejproslulejších matematických úloh od antiky (patří mezi tzv. *tři klasické problémy antické matematiky*). Podstatou úlohy bylo sestrojení čtverce o stejném obsahu k zadanému kruhu. Až v 19. století matematikové prokázali, že řešení je nemožné.

7 Jan Caramuel z Lobkovic (23. 5. 1606 – 8. 9. 1682) byl rodákem z Madridu, matematik, filozof, muzikolog a jazykovědec (patřil mj. k hledačům tzv. univerzálního jazyka, který by přispěl k vzájemnému porozumění národů). Studoval v Salamance, Alcalá de Henáres, stal se profesorem katolické univerzity v Lovani v Jižním (španělském) Nizozemí. Byl teologem, logikem, vynikajícím kazatelem, ale také vojenským inženýrem. V Čechách byl kromě jiného generálním vikářem a opatem kláštera černých benediktinů montserratských v Praze v Emauzích, ač sám byl příslušníkem cisteráckého řádu. Byl diplomatem i jedním z vynikajících evropských polyhistorů. V Čechách byl propagátorem razantní rekatolizace. Srv. Petr DVOŘÁK, *Caramuel z Lobkovic, Juan*, slovníkové heslo dostupné i na internetu: https://biography.hiu.cas.cz/wiki/CARAMUEL_z_Lobkovic_Juan_1606%E2%80%931682 (14. 11. 2024).

dinanda III. a nejvyššího českého purkrabího Bernarda Ignáce z Martinic.⁸ Ten dle svědectví nejen těchto učenců zásoboval panovníka novinkami ze světa vědy. Sám Ferdinand III. byl vzdělaným mužem a rovněž toužil po mírovém ukončení války, která byla nazvána třicetiletou.

Edice zahrnuje listy z let 1640–1666. Ne všechna léta jsou zastoupena rovnoměrně a někdy zeje až bolestná mezera. Za takovou lze pokládat např. dramatickou dobu obležení Prahy a hájení Starého Města akademickou legií v roce 1648, jehož byl Marek přímým účastníkem. Dalšími korespondenty zastoupenými v knize jsou už v naší současnosti méně známí muži Heinrich von Friesen a Alois Kinner.⁹

Editoři pak připomínají i další vzdělance, s nimiž si Marek podle zmínek doložených v pramenech psal, ale jejichž dopisy se nedochovaly (s. 58–59). Mezi ně patří nejen Galileo Galilei a Rodrigo Arriaga (17. 1. 1592 – 7. 6. 1667), teolog a filozof, španělský rodák, který od dvacátých let 17. století spojil s Prahou svůj život a stal se jako profesor teologické fakulty doslova hvězdou Karlo-Ferdinandovy univerzity, ale i třeba známý český nekatolický emigrant Pavel Stránský ze Zap. Posledně zmíněné jméno je dokladem, že vědecká obec překračovala hranice tehdejší Evropy bez ohledu na rozdílné náboženství. Byli to ti učenci, kteří svými písemnými styky vytvářeli nadnárodní a nadkonfesijní obec intelektuálů – *res publica litteraria*.

Kateřina Šolcová, Magda Králová a Zdeněk Žalud v této knize svým zájmem o Jana Marka Marciho navazují na odkaz Josefa Smolky,¹⁰ k němuž se sami hlásí a informují, že právě z jeho podnětu kniha vznikla. Čtenář může jen litovat, že se z korespondence Jana Marka Marci nedochovalo více listů – edice je nejen historic-

8 Z Markových a Kircherových listů vyhlíží Martinicův portrét mnohem příznivěji, než ten, který vykreslil Bohuslav Balbín, jehož posměšný spis zůstal (jistě také naštěstí pro autora) jen v rukopise a byl vydán až k výročí Balbínova úmrtí v roce 1988: Josef HEJNIC (ed.), *Pamětní nápis Bernardu Ignácovi z Martinic*, Praha 1988.

9 Heinrich von Friesen (25. 9. 1610 – 14. 5. 1680) byl saský učenec, absolvent univerzity v Leyde-
nu; zabýval se chemií, psal si s Christianem Huygensem i Hugem Grotiem a působil i jako diplomat. Alois Kinner z Löwenturnu (cca 1610 – po roce 1669), slezský rodák ze Reichenbachu (v knize bohužel není uvedeno, že se nyní jedná o polský Dierżoniów), studoval na pražské filozofické fakultě od roku 1644 a byl přímým účastníkem obrany Starého Města pražského v roce 1648, byl matematikem i kaplanem císařovny Eleonory Gonzagy (recenzovaná kniha, s. 56–58).

10 Josef Smolka (9. 10. 1929 – 14. 6. 2020) byl jedním z předních propagátorů dějin přírodních věd u nás, znalcem díla Jana Marca Marciho a jeho učeného okruhu. Zabýval se dějinami fyziky, chemie i lékařských věd. Výběr z jeho bibliografie vztahující se k Markovi je uveden v recenzované publikaci na s. 626–627.

kým dokladem, ale velmi poutavým čtením, které čtenáře přivádí přímo k duchovnímu niveau vzdělců 17. století.

Na prvních stránkách této publikace autoři, podle mého až příliš stručně, seznamují čtenáře s osudy a dílem Jana Marka a dalších protagonistů této knihy, informují o významu korespondence v „raném novověku“ a představují jednotlivé Markovy korespondenty. Domnívám se, že by tento úvod mohl být obsáhlejší. Možná, že autoři a vydavatelé této pozoruhodné knihy spěchali s dokončováním kvůli grantovým termínům (?),¹¹ což se běžně stává, nebo se domnívali, že vnímavý čtenář si může vytvořit náležitý obraz na podkladě pečlivých poznámek a obsáhlejších vysvětlivek k jednotlivým listům i bohaté odborné literatury.

Na závěr jen připomenou, že vysvětlivky jsou skutečně velmi podrobné a zahrnují i výklad o řadě oborů tehdejšího učeného lidského konání, o čemž svědčí také obsáhlá řada poděkování mnoha našim současným odborníkům z různých vědních oborů (s. 61–62). Edici Markovy korespondence vřele doporučuji všem, kdo se chtějí poučit o duchovním obzoru intelektuálů poloviny 17. století. Editorům náleží vřelé poděkování za jejich náročnou práci.

Tato kniha přispěje velkou měrou také k poznání pobělohorských osudů pražské Karlo-Ferdinandovy univerzity a vedle nedávno vydané výborné práce Karla Černého a Bohdany Buršíkové posune naše poznání o pražské alma mater významnou měrou kupředu.¹²

Ivana Čornejová

Creative Commons

Toto dílo podléhá licenci Creative Commons – Uveďte původ – Neužívejte komerčně – Nezpracovávejte 4.0 Mezinárodní. Licenční podmínky jsou dostupné zde: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.cs>.

11 Kniha byla vydána z grantu GA20-038235 *Jan Marek Marci (1595–1667) v souvislostech českého filozofického baroka*. Pokud se výrokem o možném spěchu při dokončování grantu mýlím, tvůrcům tohoto díla se upřímně omlouvám.

12 Karel ČERNÝ – Bohdana BURŠÍKOVÁ, *Mezi Marcem Marci a Löwem z Erlsfeldu. Myšlení a výuka na pražské lékařské fakultě v době barokní*, Praha 2023.

Daniela TINKOVÁ

Osvícenství v českých zemích

II. Formování veřejnosti a informační revoluce (1740–1792)

Praha, Nakladatelství Lidové Noviny 2024, 868 s., ISBN 978-80-7422-853-7.

Druhý díl zamýšlené trilogie Daniely Tinkové o osvícenství v českých zemích je věnován procesu osvícenství, utváření veřejnosti a takzvané demokratizaci vědění. Zatímco první svazek¹ se soustředil na formování moderního státu, těžištěm recenzovaného dílu jsou vznik a vývoj veřejnosti a informační revoluce v období 1740–1792, tedy v období tereziánském, josefinském a leopoldinském. Každé z těchto období se vyznačovalo specifickými reformami a vládními přístupy, které ovlivnily nejen samotnou habsburskou monarchii, ale i širší evropské dění.

Autorka tento proces sleduje, obdobně jako v předchozím prvním dílu, ze třech hlavních perspektiv, jež umožňují mapovat vertikální i horizontální dimenzi postupného šíření osvícenských myšlenek napříč společností a jejich strukturami. Tinková precizně analyzuje různé aspekty pronikání osvícenství do jednotlivých sfér veřejného prostoru, a představuje tak čtenáři plastický obraz stavu a fungování společnosti 18. století. Věnuje se rovněž faktorům, které doprovázely průběh informační a mediální revoluce a zkoumá proces „demokratizace vědění“ v českých zemích.

Publikace sestává ze čtyř hlavních oddílů, jimž předchází rozsáhlý úvod. Ten je velmi dobře napsaný, a navzdory své délce tvoří nepostradatelného průvodce čtenáře k jádru textu. Kromě nezbytného ukotvení díla v teoretickém rámci a současném poznání představuje klíčové koncepty a pojmy a nastiňuje koncepci celého textu. První oddíl svazku potom mapuje vývoj raného osvícenství během tří dekad vlády Marie Terezie, v podstatě přípravnou fázi. V jejím rámci Tinková mapuje dopady van Swietenových reforem a jejich dopad především na vysoké školství. Část druhá a třetí, analyzující situaci během let 1770–1780 a 1780–1790, již tvoří jádro textu. Tehdy během závěru tereziánské vlády a během dekadý josefinismu došlo k vyvrcholení osvícenství v českých zemích. Poslední, čtvrtý oddíl, je nejen bilančováním josefinismu, ale rovněž pomyslnou tečkou za vrcholnou fází českého zemského a regionálního, středoevropského, osvícenství, mapující útlum společenského života, nastalý za nových, revolučních mezinárodně-politických souvislostí.

1 Daniela TINKOVÁ, *Osvícenství v českých zemích*, I. Formování moderního státu (1740–1792). (rec. ČČH 122, 2024, č. 3, s. 654–655.)

Klíčovou roli v rychlejším a efektivnějším šíření informací napříč společenskými vrstvami sehrál bezprecedentní rozmach publikačního trhu. Právě ten umožnil pronikání nových vědeckých poznatků, společenských teorií, ale i satirických či zábavných spisů napříč společnostmi. Autorka detailně zkoumá nejen podoby a průběh tohoto procesu, ale pozornost věnuje rovněž formám přenosu, jež informační transfer umožnily. Tematizuje rovněž otázku vývoje a rušení cenzury, jež onu demokratizaci vědění v konečném důsledku zprostředkovaly. Kromě geografického šíření osvětských myšlenek, kdy Tinková vyzdvihuje specifčnost česko-rakouských zemí i v rámci Evropy jakožto recipienta ovlivněného z prostředí katolického i protestantského, věnuje pozornost také novým „místům setkávání“. Z tohoto důvodu Tinková precizně monitoruje existenci nových míst učenecké sociability, tedy salonů, učených společností, zednářských lóží a dále méně formálních knihoven, čítáren a kaváren. Jako nové formy sdružování a spolčování pomáhaly narušovat tradiční společenské hierarchie, a v konečném důsledku tak přispívaly k proměně dosavadní sociální struktury. Kromě toho ale také facilitovaly přístup k informacím a současně sloužily jako katalyzátor pro šíření informací. Cenné jsou i analýzy sociálního složení členů výše uvedených skupin, zkoumání konfliktů a animozit existujících mezi nimi, jakož i důsledků tlaků, které na ně byly vyvíjeny. Zde stojí za povšimnutí i specifická situace vzniklá ještě v raně osvětském městě Olomouci, kde relativně krátce existoval tzv. Petraschův okruh.

Tinková kromě toho tematizuje klíčové otázky osvícenství, jako je přechod od vehikulárního k vernakulárnímu jazyku a jeho pronikání do jednotlivých sfér, či proces sekularizace školství a s ním související rozvoj nových vědních disciplín a jejich zařazení do univerzitních a školních kurikul. Čtenář se tak mimo jiné seznámí s dobovými představami o botanice, hornictví, mineralogii, lékařství či policejních vědách, tedy povětšinou oborů, které byly spjaty s praktickým využitím. Pasáže, věnované paleontologickým výzkumům fosilií jezuity F. Zena a Ignaze Borna, konfrontují dobové představy o kosmologii v kontextu uvažování o vzniku zkamenělin s vědeckými přístupy. Kromě toho však Tinková předkládá rovněž precizní přehled vývoje myšlení o pedagogice a historiografii, čímž pro 18. století doplňuje například dnes již klasickou publikaci autorů Františka Kutnara a Jaroslava Marka.²

Kromě toho však Daniela Tinková neponechává ve své publikaci stranou ani otázky nejzásadnější, tedy zrušení nevolnictví, toleranční patent, jež narušil dosavadní monopol katolického náboženství jakožto jediné přípustné víry (ačkoliv

2 František KUTNAR – Jaroslav MAREK, *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepiscetví*, Praha 2009.

neznamenal svobodu a povolení všech vyznání), či proces sekularizace. Tinková zkoumá, jak tyto procesy ovlivnily mnohojazyčné prostředí českých zemí v rámci mnohonárodnostní monarchie a jak přispěly k formování národního obrození. Napříč textem sledujeme vývoj mnoha otázek, které tehdejší společnost rozdělávaly. Tyto „osvícenské kulturní války“, jak si je dovolím v této recenzi nazvat, zahrnovaly například kritiku náboženskou, v podobě kritiky kázání, či kritiku kultu svatého Jana Nepomuckého nebo kritiku týkající se zrovnoprávnění Židů. Právě na výše uvedených příkladech autorka velmi zdařile mapuje posun ve smýšlení soudobých autorů, a potažmo společnosti, v diachronní perspektivě napříč časem.

Kniha přináší, s ohledem na studované údobí, i překvapivě aktuální postřehy. Například stěžování hraběte Františka Josefa Kinského na neznalost spisovného jazyka u mládeže může dnešním pedagogům evokovat pocit *déjà vu*. Stejně tak stesky Amanda Schindlera (s. 326), že „lidé neumějí formulovat ani žádosti, dopisy, tedy texty naprosto elementární a nezbytné“, a že „děti mají jen velmi malou slovní zásobu...“ bychom mohli mylně považovat za odraz situace ve století jednadvacátém, a nikoliv osmáctém. Obdobně útoky na přehnanou zálibu v kosmopolitní francouzštině, vnímané tehdejší společností jako odznak snobské povýšenosti nad kulturou domácí, lze paralelně vztáhnout k dnešní kritice anglicismů v jazyce generace Z.

V neposlední řadě je třeba vyzdvihnout, že v předkládaném textu nezůstaly stranou pozornosti ani ženy, ať již jako autorky, čtenářky či vydavatelky, ale rovněž jako prostředek imaginární identity, jako metaforický symbol a analogie k figuře cizince, Voltairova Peršana, jehož prostřednictvím je možné pojmenovávat a kritizovat i to, co by konformní vyjadřovací a literární postupy, jimiž byl vázán mužský autor, neumožnily.

Text doprovázejí medailonky nejvýznamnějších osobností a ilustrace, mezi nimiž vynikají kromě portrétů frontispisy, které reflektují dobovou praxi i mentalitu. Zajímavým příkladem v tomto směru je dvojitý frontispis nymburského „Peregrina Tichošláпка“ (s. 395) který je kromě jiného také pozoruhodným dokladem hranice dobové cenzury. Právě tento příklad ukazuje, kam až bylo možné v soudobé kritice církve zajít.

Kromě toho publikace přibližuje i proměny urbánního prostoru. Na příkladu mozartovské Prahy se autorce podařilo ilustrovat roli hudby a její význam v tehdejší společnosti. V této sekci se autorce podařilo se přiblížit ke skvělému textu Davida Garriocha o Paříži v časech *ancien régime* a obdobným způsobem představit atmosféru a ducha tehdejší Prahy.

Velkou předností recenzované publikace je, že text je navzdory svému rozsahu velmi přehledný a zejména čtivý – místy je čtenář skutečně vtažen do poutavě konstruovaného narativu. Pokud bych měla textu něco vytknout, bylo by to umístění poznámkového aparátu. Místy jsem narazila na překlepy (s. 197), vynechaná slova (s. 172), tiskové chyby (s. 101; 203) a ojediněle rovněž na duplicitní text (s. 12). S ohledem na rozsah monografie jde o marginální a vcelku pochopitelné nedostatky, které by však mohly být odstraněny při reedici.

Recenzovaná kniha je mimořádně přínosná pro pochopení procesů, jež formovaly moderní českou společnost, a měla by patřit k povinné literatuře studentů historie a příbuzných oborů, vedle klasických prací Ulricha Im Hofa, Mikuláše Teicha, Roye S. Portera, Ernsta Wangermanna, Roberta J. W. Evanse, Franze A. Szabo či Josefa Haubelta, případně Jiřího Hanuše nebo Claire Madl a mnoha dalších kolegů, kteří by zde v tomto směru rovněž měli být zmíněni. Stejně tak ji vřele doporučuji k četbě i široké veřejnosti. Daniela Tinková se svým mimořádně cenným příspěvkem k osvětlení v českých zemích opět úspěšně zařadila k publikacím, jež bychom rozhodně neměli přehlédnout.

Marcela Hennlichová

Creative Commons

Toto dílo podléhá licenci Creative Commons – Uveďte původ – Neužívejte komerčně – Nezpracovávejte 4.0 Mezinárodní. Licenční podmínky jsou dostupné zde: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.cs>.

Eduard KUBŮ – Jan SLAVÍČEK et al.

Ve znamení svépomoci. Družstva, družstevní elity a politika ve střední Evropě druhé poloviny 19. a první poloviny 20. století / In the sign of self-help and solidarity. Cooperatives, Cooperative Elites, and Politics in Central Europe in the Second Half of the 19th Century and the First Half of the 20th Century

Praha, Historický ústav AV ČR – Národní zemědělské muzeum 2023, 463 s., ISBN 978-80-7286-419-5 (HÚ), ISBN 978-80-88270-39-3 (NZM).

Družstva a družstevnictví v historické perspektivě jsou tématem v české odborné literatuře nevyváženě reflektovaným. Důraz bývá obvykle kladen na myšlenku svépomoci, teoretické a právní aspekty či propagaci ve veřejném prostoru. Sofistikované analýze byly podrobeny prameny statistické povahy, jež sice dobře dokumentují impozantní početní nárůst družstev v ekonomice a pracují i s typologií družstev podle ekonomických funkcí (družstva úvěrní, spotřební, nákupní/prodejná apod.), k některým aspektům problematiky jsou ale jejich výpovědi limitované. Historiko-statistická pojednání přistupují k družstvům typicky jako k pouhým „jednotkám“, jež lze počítat, třídít či různě přeskupovat na základě stanovených kritérií (podle velikosti, místa či účelu), což přispívá k vnímání družstva jako uniformní struktury a – dovedeno *ad absurdum* – družstevnictví jako procesu multiplikace modelového typu družstva. Naopak analytických studií směřujících k porozumění družstvům jako jedinečným organismům v konkrétním čase a prostoru, postihujících jejich fungování, činnost i efektivitu, to vše se zohledněním širších institucionálních a personálních vazeb a patřičnou kontextualizací, je málo.

Předložené kolektivní dílo vypracované pod edičním vedením Eduarda Kubů a Jana Slavička je věnováno družstvům a družstevnictví ve středoevropském prostoru druhé poloviny 19. a první poloviny 20. století. V autorském týmu se sešli jak zkušení domácí hospodářští historikové zabývající se problematikou družstevnictví dlouhodobě (vedle dvojice editorů zmiňme přinejmenším historika agrárních dějin Jiřího Šoušu a odborníka *par excellence* na záloženské hnutí Jana Hájka), tak zástupci generace vědců mladších, kteří zpracovávají příslušná témata ve svých diplomových/disertačních výzkumech (Jana Jakubská, Markéta Kroupová, Patrik Vedral). Cenné vhledy zprostředkovali odborníci z příbuzných společenskovědních oborů (Ilona Bažantová, Jana Lainto). Zásadní obohacení díla představuje angažmá historiků ze zahraničí (Žarko Lazarević, Stephan Merl, Uwe Müller), jejichž interpretace vývojových trendů ve Slovinsku, Prusku/Německu i v Rusku umožňují alespoň v některých aspektech dílčí srovnání a relaci k českým zemím.

Cílem výzkumu autorského kolektivu a jednotící linkou publikace se stalo lepší porozumění družstvům v komplexu jejich funkcí/rolí. Zvláštní akcent byl položen na dosud v odborné literatuře upozadované funkce neekonomické, jmenovitě potom na interakci družstev/družstevnictví se sférou politiky.

Za velmi zdařilou a z hlediska uchopení tématu nesporně inovativní považuji vstupní analýzu funkcí/rolí družstva. E. Kubů a J. Slaviček se v ní vymezují vůči jednostranným přístupům k družstvu jako k ryze ekonomickému, či naopak charitativnímu spolku. V kontrastu k nim staví vícevrstevnatost, komplexnost a vzájemnou provázanost funkcí družstva. Svépomoc, „služba“ členům jde vždy ruku v ruce s funkcí podnikatelskou. Ta vyplývá ze skutečnosti, že družstvo je svou právní podstatou podnikajícím subjektem, firmou pohybující se v tržním prostředí. Na uvedené primární, družstvům inherentní role se nabaluje spektrum funkcí dalších. Pod označením „sekundární“ autoři rozumí funkce fakultativní (tedy nevyplývající přímo z právní formy/podstaty družstva), např. osvětové/vzdělávací, modernizační, identitotvorné či nacionální. Družstva svými aktivitami plnila i funkce nezamýšlené, ať již byly považovány za společensky přínosné, tj. pozitivní, či negativní (funkce terciární).

Různorodost funkcí vykonávaných družstvy i jejich proměnlivost v čase je v publikaci bohatě podložena případovými studiemi. S družstvy jako nositeli modernizace pracuje Jana Lainto v kapitole věnované transferu mlékárenských inovací z Dánska a jejich uplatňování v Čechách. Vzdělávací a osvětovou funkci na příkladech českých zemědělských družstev ve Slezsku analyzoval Tomáš Krömer. Za podnětnou považuji interpretaci družstevních funkcí v kontextu formování občanské společnosti, jejího zrání. Přinejmenším ve značně konzervativním venkovském prostředí se silně zakořeněnými tradicemi a sklony k paternalismu představovalo zakládání družstev průlom do mentalitních stereotypů (S. Merl). Zapojení do činnosti družstva bylo výrazem přechodu od pasivity k asertivitě, jeho prostřednictvím obyvatelstvo získávalo mnohdy první praktické zkušenosti s fungováním demokracie a jejími principy. Apely na sounáležitost, soudržnost družstva byly vedeny variabilně – profesně/oborově, konfesijně, nacionálně, politicky i v jejich kombinaci (identitotvorná funkce). Autorský tým bohatě vyargumentoval tezi, že promítání etnicity/nacionalismu do výstavby družstev sklonku 19. století představovalo hlavní diferenciační rys středoevropského družstevnictví oproti jiným evropským regionům (U. Müller, Ž. Lazarević, P. Vedral ad).

Družstvům byly do vínku vkládány také apely mravní, etické. Těm dává vyniknout kapitola věnovaná německému agrárnímu družstevnímu teoretikovi Fran-

zi Hilmerovi, podle nějž mělo být družstvo společenstvím rodinného typu a místem obětování se pro druhého (Markéta Kroupová). Při značné variabilitě funkcí družstev, jejich vršení a překrývání, je žádoucí zamýšlet se nad jejich efektivitou, tj. do jaké míry byly deklarované funkce družstvem skutečně naplňovány, a naopak, na jaké funkce družstvo vědomě rezignovalo a z jakých důvodů.

Výzkum družstevních funkcí/rolí staví pochopitelně do popředí otázku, komu vlastně družstva „sloužila“, kdo měl z jejich činnosti prospěch. Autoři dochází ke zjištění, že členská základna byla diverzifikovaná, pestrá. Ač byla družstva povětšinou budována s odkazem na potřeby obyvatelstva sociálně-ekonomicky slabšího, mezi jejich členy běžně nalezneme představitele jak chudších, tak zámožnějších vrstev. Profesní zakotvení členů se nemuselo vždy „kryt“ s deklarovaným profilem družstva (např. do zemědělských družstev vstupovali běžně i řemeslníci a další obyvatelé venkova). Hodnotnou výpověď v tomto směru podává kapitola z pera Pavla Nováka zaměřující se na hospodářská družstva v Čáslavi a Kutné Hoře. Členská základna se rekrutovala z drobných, středních a velkých zemědělců i nezemědělců, přičemž každá z uvedených skupin se odlišnou měrou podílela na vedení družstva a lišila se také její schopnost těžit z jeho činnosti výhody. Ač družstva vystupovala navenek jednotně, vnitřní poměry byly poznamenány rivalitou. Konkurenční pnutí mezi členy družstva dokládá i J. Hájek na případě vlašimské záložny ve druhé polovině 19. století. Širší zobecnění by však vyžadovalo další sondy do členské základny družstev, jež jsou ze své podstaty nesmírně náročné.

Družstva a jejich funkce se nerodily jen ve směru „zdola nahoru“, jako výslednice zájmů a potřeb jejich členů, nýbrž byly spoluformovány tlaky a vlivy uplatňujícími se zvenčí, ve směru „shora dolů“. Družstva byla vtahována do etnických/nacionálních bojů a stávala se jejich živnou půdou, hnacím motorem. Spojení nacionalismus-družstva nalezlo svou oporu i v teoretických pracích významného českého národohospodáře Albína Bráfa, který s družstvy pracoval jako s jedním z klíčových nástrojů nacionální emancipace a hospodářského povznesení českého národa. Jak dokládá Ilona Bažantová, přístup některých dalších českých národohospodářů k družstvům, jmenovitě J. Kaizla a C. Horáčka, byl mnohem otažitéjší, vlažnější.

Charakteristickým pro střední Evropu sklonku 19. a první poloviny 20. století se stalo zintenzivnění vazeb mezi družstvy a politikou, resp. politickými stranami (E. Kubů – J. Slaviček, E. Kubů – J. Šouša, S. Merl, Ž. Lazarevič). Autoři tento vztah interpretují jako systematicky pěstovaný a oboustranně prospěšný. Zatímco družstva v něm těžila z možnosti efektivněji prosazovat své zájmy směrem nahoru, politická uskupení, zvláště politické strany masového ražení, cílily prostřednictvím

družstev na rozšiřování a posilování elektorátu. V tomto smyslu družstva nezřídka spoluformovala nejnižší patro stranických struktur. Zvláštní kategorii výzkumu představují družstva stranická, tedy podniky přímo zajišťující hospodářské fungování politických stran/uskupení. U nich se projevovalo i personální prorůstání mezi družstvem a stranickým aparátem a někdy dokonce lze sledovat vzájemné toky financování (E. Kubů – J. Šouša).

Družstva v jejich činnosti a rolích/funkcích pochopitelně ovlivňoval stát. Jednalo se primárně o nastavení právního rámce (legislativa), docházelo ale i k integrování družstev do státem řízených sociálních a ekonomických procesů. Míra intervencí mohla dosáhnout té míry, že měnila/narušovala podstatu, smysl fungování družstev. Je zřejmé, že přechod mezi „pravým“ družstvem („true“ cooperative), jež primárně „sloužilo“ svým členům, a „nepravým“ družstvem, jež sice mělo formu družstva, ale ve skutečnosti bylo nástrojem ovládaným a kontrolovaným zvenčí, se mohl lišit. Mohlo se jednat o jednorázový akt (např. důsledek změny legislativy), stejně jako o výraz postupné instrumentalizace družstva. S. Merl zasazuje kvalitativní proměnu družstevnictví vyjadřující markantní odklon od autentických družstevních funkcí do období mezi světovými válkami, což se jeví relevantní pro jím primárně zkoumanou oblast Německa a Ruska, v případě českých zemí/Československa již méně.

Ač kolektiv autorů směřuje svou pozornost především k družstevním funkcím neekonomickým, těží rovněž z optiky *business history*. Úvodní studie vysvětluje jejich nejednoznačný/ambivalentní vztah k zisku. Družstva sice ve své činnosti necílila na jeho maximalizaci, současně však na něj nerezignovala, prosperita byla totiž nutným předpokladem k jejich dlouhodobému fungování. Text na několika místech vyvrací poměrně rozšířenou představu, že družstva byla subjekty v podstatě komorního rázu, malopodniky s lokální působností. Existují případy, a není jich málo, kdy se družstva rozsahem svých obchodů této charakteristice zcela vymkla. Původně zemědělské družstvo v Dražicích, jež se později přeorientovalo na výrobu a distribuci elektrické energie a po první světové válce se „svezlo“ na vlně státem podporované elektrifikace, přerostlo v podnik zásobující elektřinou desítky měst a stovky vesnic (Marcela Efmertová). Působivé spektrum aktivit, zahrnuje v to přeprodej mešního vína a olejů ve velkém, zprostředkování uměleckých zakázek pro kostely i vydávání a distribuci Českého kancionálu, dokázalo úspěšně rozvinout tzv. chrámové družstvo v Pelhřimově, jež stavělo na ideji katolické vzájemnosti a silných nadregionálních vazbách (Eva Richtrová). V případě tiskařského družstva Melantrich, které se postupně rozrostlo v nakladatelský velkopodnik s celostátním

dosahem, sehrála klíčovou úlohu jeho instrumentalizace službám strany, respektive jeho pevné ukotvení ve vlivové síti institucí pod taktovkou národně socialistické strany (E. Kubů – J. Šouša).

Všechny uvedené případy významně kontrastují s vlašimskou záložnou a veskrze skromnými počátky českých záložen v podání Jana Hájka. Při výzkumu poměru družstev k velkopodnikání nejde jen o výjimečné případy. Vysloveně velkopodnikatelský charakter měly družstevní svazy sdružující pod sebou stovky, ba tisíce družstev. Editoři v tomto kontextu poukazují na zjevný paradox – družstva, jež měla v původní konceptualizaci vytvářet protiváhu velkopodnikání, se jejich prostřednictvím měnila ve strukturu, jež sama napomáhala monopolizaci.

Kolektivní monografie s titulem *Ve znamení svépomoci. Družstva, družstevní elity a politika ve střední Evropě druhé poloviny 19. a první poloviny 20. století* je dle mého mínění nesporným přínosem do odborného diskurzu. Autorský kolektiv svým přístupem – družstva/družstevnictví jsou nahlížena skrze širokou paletu jimi vykonávaných funkcí/rolí – překračuje mantinely tradičního, převážně statisticky či teoreticky orientovaného výzkumu, a otevírá tak zcela novou dimenzi zkoumané problematiky. Systematizací družstevních funkcí (jež může být v budoucnu dále rozpracována a precizována v souvislosti s navazujícími výzkumy), a i jinak promyšlenou konceptualizací díla se podařilo překlenout jistou tematickou rozptýlenost, jež přirozeně vyplývá z množství do projektu zapojených autorů. Za veskrze pozitivní a z hlediska budoucího bádání snad nejpodstatnější považuji zprostředkování pohledu na družstva nejen „zvenčí“, ale i „zevnitř“, v jejich každodenním fungování a vnitřních pnutích a nuancích. Jen tak lze totiž posouvat porozumění družstvům/družstevnictví smysluplným směrem dál.

Barbora Štolleová

Creative Commons

Toto dílo podléhá licenci Creative Commons – Uveďte původ – Neužívejte komerčně – Nepracovávejte 4.0 Mezinárodní. Licenční podmínky jsou dostupné zde: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.cs>.

Stanislav Kulčyckyj je bezesporu jedním z předních ukrajinských historiků, kteří se věnují dějinám Ukrajiny v meziválečném období. Mezi jeho opus magnum lze zařadit revidovanou a rozsáhlou monografii *The Famine of 1932–1933 in Ukraine: An Anatomy of the Holodomor*, která analyzuje mimo jiné podstatu Stalinova teroru a s ní spjatou sovětskou kolektivizaci.¹ Autorovým badatelským těžištěm je také problematika dějin „ukrajinského komunismu“, sovětizace Ukrajiny, jejího státoprávního uspořádání v rámci sovětského impéria či mezistátních vztahů mezi sovětskou Ukrajinou a bolševickým Ruskem.² Recenzovaná monografie Kulčyckého, která byla publikována nakladatelstvím Akademperiodyka, tak logicky navazuje na jeho předešlé badatelské počiny.³

Obsáhla monografie *Leninův systém moci a vlastnictví na okupované Ukrajině* představuje komplexní kritickou analýzu a popis Leninova sovětského režimu a jeho implementaci na Ukrajině v letech 1917–1923. Oproti předešlým monografiím však autor vychází z odlišného metodologického rámce. Kulčyckyj již před vydáním této recenzované monografie publikoval studii v jednom z prestižních impaktovaných ukrajinských časopisů, v níž se snažil kriticky přehodnotit standardní ustanovení marxismu-leninismu, které „poukazují na neoddělitelnou souvislost mezi bolševickým režimem vytvořeným v Sovětském svazu a společensko-ekonomickým systémem vybudovaným tímto režimem s revolučním marxismem z doby K. Marxe a F. Engelse“.⁴ Tato teze se prolíná i v jeho nově vydané monografii, což

1 Stanislav KULČYCKYJ, *Ukrajinskýj Holodomor v kontexti polityky Kremlja počatku 1930-ch rr.*, Kyjiv 2013. Revidovaná verze srov. TÝŽ, *The Famine of 1932–1933 in Ukraine: An Anatomy of the Holodomor*, Edmonton 2018.

2 Blíže k problematice významu pojmu „sovětizace“ srov. Jaroslava VERMENYČ, „Radjanizacija“ či „nacionalizacija“: šče raz pro sutnist' polityki korenizaciji 1920 – počatku 1930-ch rr., *Ukrajins'kyj istoryčnyj žurnal*, 2022, no. 3, s. 158–175 (<https://doi.org/10.15407/uhj2022.03.158>).

3 S. KULČYCKYJ, *Komunizm v Ukrajinі: perše desjatyriččja (1919–1928)*, Kyjiv 1996; TÝŽ, *Červonij vyklyk. Istorija komunizmu v Ukrajinі vid joho narodžennja do zahybli*. Kn. 1–3, Kyjiv 2013; TÝŽ, *Nacional'na polityka Kremlja ščodo USRR (1919–1922)*, in: V. A. SMOLIJ (eds.), *Nacional'ne pytannja v Ukrajinі XX – počatku XXI st.: istoryčni narysy*, Kyjiv 2012, s. 155–186; TÝŽ, *Jak naspravdi vyhljadav rosij's'ko-radjans'kyj socializm*, *Svitohljad*, 2023, no. 18, s. 46–57.

4 TÝŽ, *Deržavosuspiľstvo jak fundament bil'sovyc'koji systemy vlady i vlasnosti*, *Ukrajins'kyj istoryčnyj žurnal*, 2024, no. 2, s. 132–141 (<https://doi.org/10.15407/uhj2024.02.132>); srov. TÝŽ,

potvrzuje i její redaktor a historik Valerij Smolij. Ten uvedl, že v době existence Sovětského svazu se výklad marxismu-leninismu omezoval zejména na učení o budování komunismu v jeho dvou fázích – socialismu a komunismu (s. 4). Kulčyckij ve své knize označuje „leninovým systémem moci a vlastnictví“ proces centralizace moci a úplné ovládnutí ekonomiky a politiky státem. Na rozdíl od dalších ukrajinských historiků tak na příkladu sovětizace (*okupace*)⁵ Ukrajiny mimo jiné dokazuje, že Leninova ideologie a praktiky centralizované moci odlišně formovaly sociální a ekonomické struktury v porovnání s původními marxistickými představami.

V kontextu diskurzu o dis/kontinuitě marxismu a marxismu-leninismu se nejedná o metodologický převrat, avšak v rámci ukrajinské historiografie a výzkumu bolševické (státoprávní) politiky v sovětské Ukrajině je to bezpochyby metodologická invence.⁶ Dosud v zásadě ukrajinští historici na základě analýzy stranických diskusí ruských a ukrajinských bolševiků dospěli k závěrům, že cílem Kremlu byla snaha o vytvoření jednotného sovětského státu pod vedením ruské bolševické strany. Lze zmínit například ukrajinského historika Valeriho Vasyljeva, který hodnotil vztahy mezi strukturami Ukrajinské SSR a sovětského Ruska jako vztah mezi centrem a periferií (sub-centrem),⁷ či Hennadije Jefimenka, jehož analýza ekonomických vztahů mezi sovětskou Ukrajinou a sovětským Ruskem demonstruje, že Ukrajinská SSR byla v jejich rámci kromě objektu také subjektem.⁸ Je důležité poznamenat, že Kulčyckij se metodologicky zřetelně opírá o teorii totalitarismu (Hannah Arendtová či Carl Friedrich)⁹ a politické dějiny s akcentem na osobnosti (v tomto

Lenin'ska deržava-komuna jak instrument pobudovy spotvorenoho svitu, Ukrajins'kyj istoryčnyj žurnal, 2021, no. 2, s. 167–185 (<https://doi.org/10.15407/uhj2021.02.167>).

- 5 S. Kulčyckij interpretuje bolševické národnostní (státoprávní) reformy, které vyústily roku 1923 politikou *ukrajinizace* (*korenizace*), jako účelné skrytí stigma okupace. Srov. TÝŽ, *Borys Jonok Ju. A. Na krutych povorotach belorusskoj ystoryi*, Ukrajins'kyj istoryčnyj žurnal, 2014, no. 6, s. 216.
- 6 Martin MALIA, *The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia, 1917–1991*, New York 1994; TÝŽ, *History's Locomotives. Revolution and the making of the Modern World*, New Haven – London 2006.
- 7 Valerij VASYLJEV, *Polityčne kerivnyctvo URSR i SRSR: dynamika vidnosyn centr-subcentr vlady (1917–1938)*, Kyjiv 2014.
- 8 Hennadij JEFIMENKO, *Vzajemovidnosyny Kremlja ta radjans'koji Ukrajiny: ekonomičnyj aspekt (1917–1919 rr.)*, Kyjiv 2008; TÝŽ, *Status USRR ta jiji vzajemovidnosyny z RSFR: dovhyj 1920 rik*, Kyjiv 2012; srov. TÝŽ, *Istorija svtorennja ta avtentyčnyj zmist „vojennno-polityčnogo sojuzu“ miž USSR ta RSFSR (berezen'–červen' 1919 r.)*, Ukrajins'kyj istoryčnyj žurnal, 2014, no. 1, s. 120–145.
- 9 Hannah ARENDT, *The Origin of Totalitarianism*, New York 1951; Carl FRIEDRICH (ed.), *Totalitarianism: Proceedings of a Conference Held at the American Academy of Arts and Sciences*, Cambridge 1954.

případě Vladimira Iljiče Lenina). Ve své studii, která byla publikována v časopise *Svitohljad* před vydáním monografie, uvedl, že je nutné interpretace amerického sovětologa Richarda Pipese znovu opakovat.¹⁰ To má bezpochyby i své limity, jež již gros spočívá v konzervativnosti, jednostrannosti a anti-revolučnosti.¹¹

Stanislav Kulčyckij v úvodu knihy formuluje celkově deset tezí, které podle něho souvisí s vytvořením totalitní struktury moci a vlastnictví na Ukrajině (s. 8–11). Lze jich zmínit několik: 1) Lenin svým marxistickým jazykem nemyslel společnost a třídu, ale stát pod vedením avantgardy ruské bolševické strany; 2) Lenin používal frazeologii revolučního marxismu k vybudování svého systému moci a vlastnictví; 3) Leninova vymyšlená dvojsečná struktura státnosti umožnila budovat národnostní republiky jako formálně nezávislé nebo svazové státy pouze v podřízenosti stranické vertikále moci. Kulčyckij tak ostentativně odmítá interpretaci, že by výsledky a průběh revolučních událostí donutily bolševiky pozměnit metodologii třídní konfrontace a paradigma národnostní (státoprávní) otázky.¹² Na tomto základě strukturuje monografii chronologicky do jedenácti kapitol počínaje analýzou variant socialismu v 19. století (počátkem 20. století), metodami implementace leninského systému a ruského komunismu na Ukrajině v reálné dimenzi a konče realizací nové ekonomické politiky (NEP/novaja ekonomičeskaja politika/), rekonstrukcí vzniku Sovětského svazu a vývoje systému po Leninově smrti.

Kulčyckij dochází k závěru, že Lenin a jeho nástupci na příkladu sovětizace Ukrajiny vytvořili totalitní strukturu moci a vlastnictví prostřednictvím trojího vyvlastnění, tedy kdy 1) bolševická strana byla vyvlastněna svými vůdci; 2) sovětský stát byl vyvlastněn bolševickou stranou a 3) společnost byla vyvlastněna sovětským státem. Tyto své závěry opírá o koncepci tzv. „nevědomého socialismu“ (*ne-usvidomlenoho socializmu*), který vycházel z instinktivní touhy dělníků a rolníků po spravedlivějším přerozdělování statků (s. 49, 64). Podle Kulčyckého byl právě „nevědomý socialismus“ využit bolševiky jako nástroj pro získání podpory mas během revoluce, ovšem v konečném důsledku vedl k vytvoření centralizovaného státu, který se lišil od původní představy o sociální spravedlnosti.

10 S. KULČYCKIJ, *Jak naspravdi vyhljadav rosijs'ko-radjans'kyj socializm*, *Svitohljad*, 2023, no. 18, s. 52.

11 Zbyněk VYDRA, *Richard Pipes a interpretace ruské revoluce. Příklady pojetí americké historiografie*, in: Jiří HANUŠ – Radomír VLČEK (eds.), *Interpretace ruské revoluce 1917*, Brno 2008, s. 101.

12 Blíže srov. Natalja Ivanovna SUCHANOVA, *Koncepcija „nacional'nogo voprosa“ v rabotach Lenina do 1917 g.*, *Vestnik Gosudarstvennogo universiteta prosvješčenija*. Serija: Istorija i političeskije nauki, 2021, no. 4, s. 170.

Na jedné straně je Kulčyckého výklad přesvědčivý a je založen na zevrubné historické práci s relevantními dokumenty a literaturou. Na straně druhé jeho monografie může budít dojem snahy inovativně uchopit metodologicky Leninovu politickou ideologii za účelem legitimizace a kritičtějšího potvrzení vlastních starších závěrů o bolševické (státoprávní) politice na Ukrajině. Nejen, že Kulčyckij poměrně často cituje ze svých starších monografií, ale také se při své analýze opírá o identické dokumenty s totožnou paginací, čímž tak logicky „recykluje“ a zužitkovává své předchozí interpretace do rámce teorie totalitarismu (např. s. 328–354, *passim*).¹³ Příkladem může být mimo jiné podkapitola „Rusko-ukrajinská dohoda ze dne 28. prosince 1920“, v níž autor rozebírá okolnosti podpisu tzv. Svazové dělnicko-rolnické smlouvy mezi sovětským Ruskem a Ukrajinou. Oproti jeho příspěvku *Národnostní politika Kremlu vůči Ukrajinské SSR (1919–1922)* [*Nacional'na polityka Kremlja ščodo USRR (1919–1922)*] v kolektivní monografii z roku 2012, je autor (i vzhledem k současné geopolitické situaci) výrazně kritičtější: „Bolševický vůdce přesto definoval dilema, před nímž dobytá Ukrajina na přelomu let 1919–1920 stála, spíše ve smyslu „plného splynutí“ než formální nezávislosti“ (s. 372).¹⁴ Tyto faktory ovšem nesnižují kvalitu samotné monografie už vzhledem k tomu, že je patrně adresována ukrajinskému publiku, které předchozí díla Kulčyckého nestudovalo.

S tvrzeními autora lze souhlasit, avšak je nutné zohlednit, že výsledky a průběh revolučních událostí donutily bolševiky k „dočasným“ národnostním ústupkům. Lenin charakter občanské války přisuzoval vnitřnímu uspořádání země. Proto bylo k vítězství bolševismu nutné provést alespoň prozatímní reformy, které by vedly k úspěšné sovětizaci Ukrajiny.¹⁵ Lenin koncem roku 1919 částečně po zkušenostech se selháním expanze bolševismu poměrně obezřetně lavíroval mezi úmyslem sjednotit Ukrajinu se sovětským Ruskem, a konceptem její formální nezávislosti.¹⁶ Tyto kroky Kulčyckij (i v souvislosti s vyhlášením NEPu) interpretuje jako účelné zkreslení nerealizovatelné vize (s. 57).

Na základě analýzy bolševické politiky na Ukrajině paralelně Kulčyckij hodnotí aplikovatelnost Leninovy „frazologické“ filozofie, která podle autora ne-

13 Srov. S. KULČYCKYJ, *Peršopočatky radjans'koji ukrajinizaciji*, Svitohlad, 2011, no. 4, s. 66–73; srov. TÝŽ, *Červonyj vykyk. Istorija komunizmu v Ukrajinі vid joho narodžennja do zahybeli*. Kn. 1, s. 390nn; TÝŽ, *Komunizm v Ukrajinі: perše desjatyriččja (1919–1928)*, s. 79nn.

14 Srov. TÝŽ, *Nacional'na polityka Kremlja ščodo USRR (1919–1922)*, in: V. A. SMOLIJ (eds.), *Nacional'ne pytannja v Ukrajinі XX – počatku XXI st.: istorični narysy*, s. 155–186.

15 *Izvestija CK KPSS*, 1989, no. 12, s. 171.

16 *V. I. Lenin. Něizvestnyje dokumenty*, Moskva 2000, s. 306.

má vzhledem k ruskému bolševickému „kvasu“ přímou návaznost k marxismu. K těmto závěrům autor dochází při hodnocení části díla *Stát a revoluce*, jejíž obsah s ohledem na další Leninovy práce akcentuje nutnost dlouhodobého uplatňování organizovaného násilí. Lenin potřeboval doktrinální legitimizaci diktátorských metod.¹⁷ Podle Kulčyckého názoru právě proto Leninův typ socialismu nekalkuloval s Marxovým pojetím dosažení tzv. úplného komunismu, a omezil se tak na propagandistickou proklamaci perspektivní budoucnosti (s. 53; 187–188). V kontextu stranických diskusí o „ukrajinské otázce“ a státoprávních reformách (kompetencích jednotlivých komisariátů a jejich slučování) dokládá Kulčyckij jasnou tendenci k etablování kombinace vertikální moci komunistické strany, jež disponovala naprostou vládní kontrolou, a působnosti sovětských orgánů, které měly však administrativní charakter podléhající komunistické hierarchii: „V Rusku se rodila ďábelská směs Leninových fantastických představ o sociálně-ekonomickém systému a na něm postaveném společenském a politickém režimu s historickými tradicemi a postoji, které jsou této společnosti vlastní“ (s. 384–385).

Závěrem lze konstatovat, že Kulčyckého monografie velmi kriticky, kvalitně a obsáhle analyzuje podstatu a mechanismy leninské moci a vlastnictví, ale také poukazuje na destruktivní důsledky pro ukrajinskou společnost. „Vedlejším“ cílem publikace je zároveň zakomponovat interpretační rámce angloamerických sovětologů (zejména Richarda Pipesa a Martina Malii) do ukrajinské historiografie meziválečné Ukrajiny. I navzdory faktu, že interpretace sovětských (ruských) dějin optikou teorie totalitarismu jsou často považovány za překonané a limitující, monografie Kulčyckého nabízí pohled z odlišné – ukrajinské – perspektivy, která je vzhledem k současným rusko-ukrajinským vztahům nanejvýš potřebná. Není tedy náhodou, že proces sovětizace Ukrajiny nazval bolševickou (leninskou) okupací.

Jakub Frynta

Creative Commons

Toto dílo podléhá licenci Creative Commons – Uveďte původ – Neužívejte komerčně – Nepracovávejte 4.0 Mezinárodní. Licenční podmínky jsou dostupné zde: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.cs>.

17 Andrzej WALICKI, *Marxismus a skok do království svobody*, Praha 2020, s. 415, 420.

Jiří NĚMEC

Odcizené dějiny. Protektorátní politika dějin a konstrukce říšské myšlenky

Brno, Matice moravská 2023, 489 s., ISBN 978-80-87709-33-7.

„Čechy a Morava jsou prastaré germánské oblasti [...] Praha je staré německé město, sídlo německého císaře, umělecké památky malířské, sochařské, stavitelské tu zanechali němečtí umělci, Češi jsou vlastně česky mluvící Germáni.“¹

Těmito slovy nechal roku 1946 Jaromír Hořejš jednu ze svých románových postav shrnout výukovou látku přeškolovacích táborů pro české učitele dějepisu a současně nacistický diskurz o minulosti českých zemí. Ten si měli dle představ nacistických politiků, ideologů a historiků osvojit všichni Češi, kteří by tak přijali za svůj koncept dějin českých zemí – bez Čechů. Přišli by tak o svou vlastní minulost, o svou kolektivní paměť – a tím i o úhelný kámen své vlastní národní identity. Nic by pak nacistům již nebránilo český národ zcela kulturně a jazykově zlikvidovat. Důsledkem úspěšného „odcizení dějin“ by tedy byla etnocida, úplné poněmčení českého obyvatelstva a přivlastnění si jeho kulturních výdobytků národem německým. A právě to byl konečný cíl nacistické politiky dějin (tj. politické dimenze historické kultury) na území tzv. protektorátu, který měli její původci neustále na zřeteli, ať už usměrňovali historický diskurz protektorátních médií, výzkumnou činnost institucí historické vědy, produkci publikací o českých dějinách či školní výuku dějepisu.

Nikoho zřejmě nepřekvapí, že se nacistická germanizační politika dostala po druhé světové válce do centra pozornosti mnoha českých (a v menší míře i zahraničních) historiků. Politice dějin, která byla její podstatnou složkou, byla však dosud věnována pozornost spíše jen okrajová. Z několika prací, které se jí zabývaly, stojí za to zmínit přinejmenším monografii Jiřího Doležala,² studii Josefa Tomeše³ či fragmenty z nedokončených esejí Jana Tesaře.⁴ Jde nicméně o díla, která do tématu pronikla spíše jen zběžně. A tak v historiografii nacistické politiky dějin zůstávalo bílé místo, které bylo do značné míry zaplněno až nyní, s publikováním jejich obsáhlé analýzy s příhodným názvem *Odcizené dějiny*. Jejím autorem je brněnský

1 Jaromír HOŘEJŠ, *Člověk člověku*, Kladno 1946, s. 82.

2 Jiří DOLEŽAL, *Česká kultura za protektorátu. Školství, písemnictví, kinematografie*, Praha 1996.

3 Josef TOMEŠ, *Historie v čase zkoušky*, Praha 1992.

4 Ty byly publikovány v knize Jan TESAŘ, *Traktát o „záchraně národa“. Texty z let 1967–1969 o začátku německé okupace*, Praha 2006.

historik Jiří Němec, působící v současné době jako odborný asistent pro moderní evropské dějiny na Historickém ústavu Filozofické fakulty Masarykovy univerzity. Zde se vedle politiky dějin dlouhodobě badatelsky zaměřuje i na řadu dalších souvisejících témat, jako jsou dějiny myšlení, historické kultury a především dějepiscetví. Výsledky svých dosavadních výzkumů k těmto tématům publikoval vedle recenzované monografie i v mnoha případových studiích a v rozsáhlém biografickém portrétu kontroverzního sudetoněmeckého historika Eduarda Wintera,⁵ který se dokázal svému „řemeslu“ profesně věnovat ve třech výrazně odlišných politických režimech střeoevropského 20. století.

Autor si látku rozdělil do sedmi nestejně dlouhých kapitol, které se s výjimkou posledních dvou dále člení na množství podkapitol. Jako první kapitola je číslována již (nezvykle rozsáhlá) úvodní stať, ve které autor představuje předmět svého výzkumu a objasňuje, které fenomény stojí v centru jeho pozornosti. Krom toho precizně definuje klíčové pojmy a představuje metodologické ukotvení práce i teoretické koncepty, které za ní stojí (především samotný koncept politiky dějin). Jejich správné pochopení je klíčové pro hlubší ponoření do dané problematiky.

Následující dvě úzce provázané kapitoly, které osobně považuji za stěžejní součást celé práce, jsou uvedeny tezí, podle níž se historický diskurz skládá z hustě propletené sítě argumentů o historii, jejíž klíčovou složkou jsou tzv. uzlové body. Jde o axiomu podobná tvrzení, o nichž panuje ve společnosti široce rozšířený konsenzus. Uzlové body, které jsou v zásadě „stavebními kameny“ neustále proměnlivého a mnohvrstevnatého společenského diskurzu, často zůstávají stabilní a k jejich proměně dochází mnohdy až v horizontu generací. Výjimkou jsou nicméně aktuální zásadní společenské proměny, jež mají naopak potenciál je přepsat takřka ze dne na den. Takovouto společenskou proměnou byly i události z let 1938/9, po nichž následoval překotný vývoj uzlových bodů historického diskurzu, což je jev, kterému se autor věnuje ve zbytku zmíněných dvou kapitol. Nutné je nicméně zdůraznit, že proměny těchto uzlových bodů jsou zde vnímány ze zorného úhlu tematického vymezení knihy – tedy z hlediska nacistických narativů, které se neprosadily na základě celospolečenské diskuse, ale v důsledku násilného ovládnutí společenského prostoru. Proměny historického diskurzu v prostředí protinacistického odboje tak akcentovány nejsou. Autor analyzuje nově ustanovované historické narativy, které se snažily zdůvodňovat a legitimizovat nové státoprávní poměry. Ukazuje, že veřejná artikulace vztahu Čechů k říši se vyvíjela od úvah o nutnosti

5 Jiří NĚMEC, *Eduard Winter 1896–1982. Zpráva o originalitě a přízpůsobení se sudetoněmeckého historika*, Brno 2017.

záchranu a sjednocení národa až k přijetí axiomu, že české země jsou integrální a neodmyslitelnou součástí Německa. Ten byl součástí ideologického konstruktů tzv. říšské myšlenky, o které se začalo běžně psát během roku 1940) a kterou je možné zjednodušeně charakterizovat jako ideu loajality českého národa k Německé říši. Její proměnlivé podoby autor představuje především na základě pečlivého studia okupační mocí usměrňovaného soudobého tisku. Ukazuje, že se v něm prolínaly jak modernistické, tak historické argumenty, které měly české obyvatelstvo přesvědčit k loajálnímu či přímo aktivnímu postoji k nacionálněsocialistickému Německu. Postupně z nich vykryštalizoval oficiální rámec výkladu českých dějin, jež byl strukturován kolem tří údajných „faktů“ obsažených do značné míry již v úvodním citátu této recenze: 1) české země historicky a geograficky náleží k Německu, 2) jejich civilizační úroveň je důsledkem německé kulturní mise, 3) český národ může žít v blahobytu, jen pokud je součástí německé říše. Do tohoto nového výkladového rámce násilně prosazovaných uzlových bodů historického diskurzu nacisté postupně dosazovali různá jimi vytvářená místa paměti. Autor analyzuje především dvě z nich, a totiž postavu „dějinného nepřítele“ Františka Palackého (který prý svedl český národ k nenávisti k Němcům) a naopak „dějinného přítele“ svatého Václava. Jeho tradici nacisté instrumentalizovali pro své účely, když postavu českého knížete přetransformovali z křesťanského světce na apoštola spolupráce s německou říší. Svatý Václav, dosud spojovaný s českou státností, se tak tehdy stal hrdinou těch, kteří proti ní byli ochotni bojovat – a to třeba i se zbraní v ruce, jako tomu bylo v případě aktivistů z Kuratoria pro výchovu mládeže, kteří na konci války vytvořili vojenskou jednotku označenou jako svatováclavská rota (tu však autor kupodivu nezmiňuje, stejně jako i některé další známé prvky nacistického využití svatováclavské tradice).

Čtvrtou kapitolou se pozornost knihy obrací k institucionálnímu aparátu, který oficiální výklad dějin formuloval a řídil jeho další šíření. Jiří Němec dokazuje, že navzdory heterogenitě moci, která byla pro nacistické Německo typická (různé mocenské struktury neměly vždy jasně definované své pravomoci, což vedlo k chaosu a konkurenčním bojům), byla politika dějin v protektorátě řízena z jednoho mocenského centra – z kulturněpolitického oddělení Úřadu říšského protektora, respektive (od roku 1943) Německého státního ministerstva. V jejím pozadí dokonce stál de facto jediný člověk, Karl Hermann Frank, který projevoval o politiku dějin takřka osobní zájem (historickou argumentaci rád využíval i před dalšími špičkami nacistického režimu ke zdůvodnění germanizační politiky, což je rozebíráno již ve druhé kapitole). Autor prostřednictvím institucionální analýzy popisuje

je, jak úředníci zmíněného oddělení vymezovali hranice možných výkladů minulosti a jak se systematicky snažili dostat pod kontrolu veškerou veřejnou artikulaci historických znalostí. Vydatnou pomocí jim v tom byla s úřadem úzce provázaná pražská pobočka nakladatelství Volk und Reich Verlag, jehož produkci (z níž je zde nutno zmínit alespoň reprezentativní tiskový orgán říšského protektora, časopis Böhmen und Mähren) autor analyzuje, místy takřka se zaujetím literárního vědce či germanisty. Všimá si přitom i zdánlivě nepodstatných změn historické terminologie (např. úpravy psaní rodového jména dynastie Přemyslovců z Premysliden nebo Przemysliden na Primisliden), které měly usnadnit nahrazení dosavadních českých historických narativů. Poslední analyzovanou institucí je pak Ústav zemských dějin pro Čechy a Moravu v Nadaci Reinharda Heydricha, který dle politického zadání centrálně organizoval a kontroloval historický výzkum, do něž se bez morálních skrupulí začlenili i mnozí věhlasní němečtí historici.

Pátá kapitola knihy následně obrací pozornost na jednu z praktických rovin politiky dějin, a totiž na školní výuku dějepisu. Nacisté si dobře uvědomovali, že právě tento školní předmět českým žákům pomáhá v budování národní identity, a proto jeho výuku po jistém prvotním tápání na českých školách pozastavili. V závěrečné fázi války, kdy již za sebou dějepisaři měli přeškolovací tábory zmíněné v úvodu této recenze, se výuka dějepisu měla opět rozběhnout, nicméně výrazně ji komplikovala absence učebnic. Předválečné československé publikace neodpovídající nacistické ideologii byly totiž zakázány, proces vzniku nových, již nacistických učebnic, byl však mimořádně komplikovaný, a tak se k českým žákům prakticky nedostaly.

Jako šestou a sedmou kapitolu kniha čísluje ještě závěrečný epilog a shrnující stat, jež vhodným způsobem sumarizuje nejdůležitější zjištění práce. Poté již následuje několik příloh, jmenovitě poděkování, rozsáhlý seznam použitých pramenů a literatury, soupis zdrojů obrazového doprovodu a schémat, seznam zkratk (který bohužel není zcela kompletní), příkladně provedený jmenný rejstřík i s nejjzákladnějšími biografickými daty (datum narození a úmrtí) a anglické shrnutí.

Text knihy je doplněn několika grafickými schématy a tabulkami. Oživuje ho rovněž sedm fotografií, které tematicky uvádí do každé z kapitol. Vedle snímků proponentů nacistické politiky dějin jde o pohledy na pomník Františka Palackého na Palackého náměstí v Praze, jež v sobě nesou hlubokou symboliku. Pomník nacisty nenáviděného historika byl na jejich příkaz totiž zničen, což dokumentují poválečné fotografie jeho torza, pořízené Josefem Sudkem. Oproti nim však stojí snímky pomníku obnoveného, jehož poválečná rekonstrukce dokumentuje pomíjivost

nacistického dějinného diskurzu, který se prosazoval jen hrubým násilím, a proto neměl šanci přežít vojenskou porážku nacistického Německa.

Na recenzované monografii je v první řadě třeba ocenit autorovu práci s pramennou základnou. Vedle archivních fondů z provenience státní správy a bezpečnostních složek, vědeckých institucí či významných osobností, čerpá autor i z hloubkové analýzy soudobých periodických i neperiodických publikací, studovaných v mnoha knihovnách na území České republiky, Německa a Rakouska. Obdivuhodná je však především pečlivost práce s těmito prameny, která se dá demonstrovat např. při popisu Nadace Reinharda Heydricha, kdy autor odmítá přebírat data z nacistických memorand a místo toho její skutečný stav zjišťuje analýzou jejího účetnictví. Výrazně tak koriguje údaje o struktuře nadace, které uváděla dosavadní historiografie.

Specifikem knihy jsou časté doslovné citace, které ojediněle zahrnují dokonce celé dokumenty (např. na s. 373–376 najdeme jako přílohu přepis celých dějepisných osnov z roku 1942). Při líčení historického diskurzu nicméně citace nepůsobí rušivě, ba právě naopak text vhodně doplňují. Jazykově méně vybaveného čtenáře může odradit snad jen to, že méně podstatné citace v poznámkách pod čarou jsou běžně uváděny pouze v jazyce originálu, kterým byla ve většině případů němčina. K těmto německým textům se váže i jedna z mála výtek, kterou vůči recenzované monografii mám. A totiž, že závěrečné (a jinak velice pečlivé) redakční práci uniklo jisté množství překlepů a typografických chyb, které se až na ojedinělé výjimky vyskytují právě v německých citacích. Je to nepochybně výtka zcela marginální, podobně bezvýznamné jsou však i všechny ostatní nedostatky, kterých jsem si při čtení všiml (jde kupříkladu o zcela ojedinělé drobné faktografické chyby, jako např. když na s. 104 autor mylně tvrdí, že v nacistickém Německu byl z oslav 1. května vypuštěn pojem práce).

Knih *Odcizené dějiny* je nepochybně vysoce fundovaným a metodologicky dobře ukotveným příspěvkem k historickému výzkumu ideologických základů nacistické kulturní politiky v protektorátě (a okrajově i v dalších částech Evropy). Její výjimečnost nespočívá jen v možnosti proniknout do doposud spíše opomíjeného tématu, ale především ve způsobu, jakým to umožňuje. Autor totiž dané téma postihuje ve značně širí, aniž by opomenul nějaký podstatný jev, současně však nemá tendenci zabředávat do popisu nepodstatných detailů. Ukazuje přitom, že nacistická politika dějin, jejíž soudobé úspěchy v ovlivňování českého obyvatelstva byly poměrně marginální (což však již leží spíše na okraji jeho zájmu), v sobě měla neuvěřitelně ničivý potenciál, který měl v případě vojenského vítězství nacistického

Německa vést k likvidaci českého národa. Z interpretačního hlediska předkládá autor mnohé a do dalšího výzkumu podnětné závěry, a to i v otázkách, které nebývají běžně kladeny. Někdy totiž předkládá nové závěry i jen jakoby mimochodem, např. když na s. 211 v poznámce pod čarou vyvrací zažitou představu o „národní zradě“ Emanuela Moravce, mylně vnímané jako pouhý důsledek jeho zklamání z mnichovské dohody a jejích následků.

Vnímavý čtenář je studií Jiřího Němce inspirován k podnětnému zamyšlení nad významem historického diskurzu a nad nebezpečím, které je ukryto v jeho překrucování autoritativním režimem. Historika nutí rovněž k úvaze nad jeho vlastní profesí, neboť ukazuje, že i tato věda může být (a také mnoha profesionálními historiky již byla) zneužita ke zdůvodnění i k provádění násilí, které se vymyká lidské představivosti. I za to autorovi patří velký dík.

Václav Daněk

Creative Commons

Toto dílo podléhá licenci Creative Commons – Uveďte původ – Neužívejte komerčně – Nepracovávejte 4.0 Mezinárodní. Licenční podmínky jsou dostupné zde: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.cs>.

Seth BERNSTEIN

Return to the Mother Land. Displaced Soviets in WWII and the Cold War

(= Battlegrounds: Cornell Studies in Military History)

Ithaca (NY), Cornell University Press 2023, 312 s., ISBN 9781501767395.

Práce amerického historika Seta Bernsteina (University of Florida), který náleží k mladé generaci badatelů a systematicky se zabývá dějinami Sovětského svazu a post-sovětských států, nejsou odborné veřejnosti neznámé.

Autor obhájil v roce 2014 svoji dizertační práci s názvem *Communist Upbringing under Stalin: The Political Socialization and Militarization of Soviet Youth, 1939–1941* na The University of Toronto. Již touto prací se zařadil do vlny amerických historiků, kteří se věnují výzkumu sovětských dějin se zdůrazněním významu sociálního prostředí. Zabýval se prostředím stalinské diktatury, v níž mladé generaci byla dávána příležitost členstvím v Komsomolu těžit z určitých výhod z toho plynoucích.¹ Z pohledu režimu se jednalo o formování socialistické kultury mládeže a socialismu, resp. její indoktrinace prostřednictvím hrozeb a zkušeností války. Bernstein využil po roce 1991 zpřístupněné archivní materiály, filmy a též memoáry a deníky mládeže. Vysvětluje a interpretuje značně rozpolcené postavení mládeže, jednak se nacházející v situaci tzv. „nových lidí“, kteří měli v budoucnu vybudovat komunismus, potenciálních vojáků, kteří budou bránit Sovětský svaz, jednak „chuligánů, kteří by ho mohli podkopat zevnitř“.

Poté co odeznělo nadšení z možností otevření ruských archivů sovětské éry, které opadlo v důsledku nového omezení přístupu do klíčových archivů, je pozornost badatelů věnována hlubším a detailnějším pohledům, otázkám fungování vnitřních mocenských mechanismů systému a interakcí se společností, včetně otázek každodenního života, „historie zdola“.

Spolu s dalšími autory mladší generace Bernstein navazuje na práce autorů starší generace „revizionistické školy“, kteří od šedesátých let 20. století vystupují s požadavkem nutnosti kriticky se vyrovnat s poválečnou teorií totalitarismu. Lynne Viola,²

1 Seth BERNSTEIN, *Raised under Stalin. Young Communists and the Defence of Socialism*, Ithaca-London, 2017.

2 Lynne VIOLA, *Peasant Rebels under Stalin. Collectivisation and the Culture of Peasant Resistance*, Oxford, 1998. Publikací *The Unknown Gulag. The Lost World of Stalin's Special Settlements*, Oxford 2007 (česky TÁŽ, *Neznámý Gulag. Ztracený svět Stalinových zvláštních osad*, Praha 2012), uveřejnila jako první autorka anglicky psanou, důkladnou analýzu nemilosrdné represe milionů zemědělců na počátku 30. let 20. století, „přesídlených“ do zašlého světa Stalinových

australská historička Sheila Fitzpatrick³ a mnoho dalších jako jedny z prvních využily možnosti otevřením dlouhá desetiletí pečlivě uzavřených a nepřístupných archivů z éry Sovětského svazu, ovšem z pohledu priority záberu sociálních dějin. Sluší se zde připomenout, že dnes již klasik chicagské revizionistické školy amerických historiků Sheila Fitzpatrick se kromě svých velkých prací k dějinám Sovětského svazu též věnovala ve svých nedávných studiích (2021) tématu dobrovolné repatriace odvlčených z táborů v Evropě do Sovětského svazu.⁴ Navázala tak na svoji starší studii z roku 2018.⁵ Nejnověji se vložila do diskuse o odvlčených, obecněji postavenou studií k deportacím občanů v diktaturách jako politice („Resettlement as Policy“).⁶

Tématu násilně odvlčených občanů sovětských a z dalších zemí okupovaných Wehrmachtem a dalšími armádami do Německa za 2. světové války se již dříve v průběhu desetiletí před archivní revolucí v SSSR věnovala řada autorů, pochopitelně dle možností a stavu dokumentace k tématu v západních archivech, zejména německých.⁷ Téma odvlčených občanů do Německa je ovšem daleko širší.

Bernstein se přípravě publikace věnoval řadu let, svá početná interview vedl s bývalými repatrianty kolem roku 2005, v době, kdy z nich ještě velká část byla aktivní. Též přeložil z ruštiny do angličtiny, editoval a doplnil obsažným úvodem několik cenných prací ruských autorů, které byly posléze vydány ve Spojených státech.⁸

zvláštních osad, do drsných klimatických podmínek, kam byli deportováni. TÁŽ, *Stalinist Perpetrators on Trial. Scenes from the Great Terror in Soviet Ukraine*, Oxford, 2017.

- 3 Kriticky se vyrovnávala s konceptem totalitarismu, otázkou rozdílů mezi nacistickým Německem a Sovětským svazem, v debatách o komparaci nacismu a stalinismu. Srov. např. pozoruhodnou práci: L. VIOLA, *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*, Oxford 1999. Práce byla přeložena do řady jazyků, též do češtiny.
- 4 Sheila FITZPATRICK, *The Prodigals return. Voluntary repatriation from displaced persons camps in Europe to the Soviet Union, 1949–1950*, *Cahier du Monde russe* 62, 2021, č. 4, s. 529–552.
- 5 Sheila FITZPATRICK, *The Motherland Calls: „Soft“ Repatriation of Soviet Citizens from Europe, 1945–1953*, *The Journal of Modern History* 90, 2018, č. 2, s. 332–350.
- 6 Sheila FITZPATRICK, *Resettlement as Policy*, in: *Lost Souls: Soviet Displaced Persons and the Birth of the Cold War*, Princeton 2024.
- 7 Srov. nejstarší studii z pera právníka: George GINGSBURG, *The Soviet Union and the Problem of Refugees and Displaced Persons 1917–1956*, *The American Journal of International Law* 51, 1957, č. 2, s. 325–361. Nověji Nicholas BETHELL, *The Last Secret: Forcible Repatriation to Russia 1944–1947*, London 1974. Bethell (1938–2017) byl poslancem Evropského parlamentu. Podrobnější práce, které s využitím zpřístupněných dokumentů ruských archivů byly publikovány v průběhu 90. let, mj. Ulrich HERBERT, *Hitler's Foreign Workers: Enforced Foreign Labour in Germany under Third Reich*, Cambridge 1997.
- 8 Alexandr VATLIN, *Agents of Terror: Ordinary Men and Extraordinary Violence*, Madison 2016; Ljudmila NOVIKOVA, *An Anti – Bolshevik Alternative: The White Movement and the Civil War in the Russian North*, Madison 2018.

Jeho nejnovější práce *Return to the Mother Land. Displaced Soviets in WWII and the Cold War* nutně budí pozornost jednak volbou dosud spíše výběrově probádaného tématu, jednak i systematickosti a důkladnosti jeho výzkumu. Kromě bádání v ruských, ukrajinských, německých a amerických archivech vychází též z výsledků bádání ruských historiků. S řadou z nich se za svých pobytů v Rusku seznámil a měl možnost diskutovat i spolupracovat zejména za dlouhodobého působení na Vysoké škole ekonomické v Moskvě. Rozhodně mu to pomohlo se dobře orientovat v nejednoduchém výzkumu na cestě k pochopení situace i spletitostem tamních archivů.⁹ Zde uveďme, že z českých historiků podrobnější studii související s tématem uveřejnil Jan Wanner, ovšem jen na základě dostupné literatury.¹⁰ Seth Bernstein podrobně odhaluje dosud méně známé otázky dějin násilných deportací sovětských občanů z okupovaných oblastí SSSR do Německa, poválečné repatriace, které byly na okraji výzkumu, podrobnosti o cestě do vlasti a nové identity, vyhlídky a nebezpečí, které migrantům přinesla válečná vřava. Využívá oficiální i osobní prameny z deklasifikovaných fondů postsovětských archivů. Provedl a zdokumentoval též, jako jeden z mála, více než stovku orálně historických rozhovorů. Má potřebný cit pro psychologizující a sociologizující pohled na téma.

Nutno zde zdůraznit využití nesmírně cenných ukrajinských archivů, v jejichž fondech jsou uchovávány materiály, které v moskevských centrálních archivech (Rossijskij gosudarstvennyj archiv po novejšej istorii, Archiv Federalnoj služby bezopasnosti) dosud nebyly zpřístupněny. Právě v Kyjevě bylo možno dohledat kopie řady takových materiálů, především z fondů bezpečnostních složek (Галузе́вий державний архів Служби безпеки України, <https://ssu.gov.ua/haluzevyi-derzhavnyi-arkhiv> /17. 12. 2024/, dále jen HDASBU), jakož i řady dalších oblastních archivů na Ukrajině). Ty byly odtajněny až po revoluci na Majdanu na Ukrajině v roce 2014.

Počty osob odvečených na práce do nacistického Německa ze Sovětského svazu dosáhly vysokých čísel a vztahovaly se na všechny národnosti. Nejvíce se pochopitelně týkaly oblastí okupovaných nacistickými armádami, zejména Ukrajiny a Běloruska, a převážně žen. Vysokého počtu dosáhli sovětsští váleční zajatci, kteří

9 Kromě zmíněného věkového vrstevníka Bernsteina A. Vatlina též s Viktorem N. Zemskovem z Institutu rossijskoj istorii RAN, známého jeho důkladným výzkumem ohledně sovětských obětí za 2. světové války, ale i osudy sovětských repatriantů z nucených prací v nacistickém Německu za války. Srov. Viktor N. ZEMSKOV, *Vozvraščeniye sovetskikh peremeščennykh lic v SSSR, 1944–1952 gg.*, Moskva 2016.

10 Jan WANNER, *Stíny velkého vítězství*, in: Vnitřní fronta. Sovětský stát a společnost 1941–1945, Praha 2000, s. 215–236.

přežili v německém zajetí a vraceli se do SSSR s cejchem „zrádců“. V německém zajetí jich však přežila ani ne polovina z původního počtu, nicméně historici se zcela neshodují v celkových počtech. Wanner uvádí ve studii z roku 2000 cca 5 milionů, z nich se vyhnulo repatriaci zhruba 500 000 osob, a sice tzv. „západníků“ nebo-li sovětských státních příslušníků pocházejících z území částečně či plně anektovaných Sovětským svazem v období 1939–1940.¹¹ Nicméně největší znalec problematiky Viktor N. Zemskov uvádí počet navrátilivších se odvěčených osob přibližně 3,7 milionu, dále navrátilivších se sovětských válečných zajatců přibližně 1,5 milionu, tedy celkem zhruba 5,2 milionů.¹² Další více než milion lidí představovali civilní repatrianti, kteří byli v sovětské dokumentaci vykazováni jako zemřelí v Německu. Podle názoru Bernsteina tato kategorie zahrnovala, resp. skrývala osoby v sovětských dokumentech, které se nevrátily do vlasti. Bernstein ovšem uvádí poněkud jiné počty, přičemž vychází z údajů sovětské správy z 1. 12. 1946, kde je uvedeno na 6,834 milionu osob odvěčených na nucené práce ze SSSR do Německa, přičemž bývalých válečných zajatců 2,005 milionu.¹³ Podle mého názoru se jedná o metodicky nejvěrohodnější výpočet navrátilců.

V deseti hutně proporcčně vyrovnaných kapitolách Bernstein postupně zkoumá jednotlivé chronologicky následující tematické okruhy. Publikaci pojal především problémově, průřezově přes jednotlivá témata, přičemž věnuje více pozornosti dosud méně zkoumaným momentům a klade nové otázky. V prvních pěti kapitolách se zabývá prací nuceně odvěčených v Německu za druhé světové války a jejími bezprostředními následky. V úvodních kapitolách pojednává otázku deportací do Říše, pracovních podmínek a sociálního života v „barákovém transnacionalismu“ v nacistickém Německu. Poté přistupuje k otázce kolaborace a odboje, aby se dále zabýval životem odvěčených sovětských občanů od osvobození až po jejich návrat do vlasti, do Sovětského svazu.

Jedinou výjimku s obsáhlejším obsahem, představuje kapitola „Kolaborace a rezistence: situace za války a její meze ve Wüstrau a Lipsku“. Německá správa v pracovních táborech sice považovala dělníky z východu za rasově méněcenné, nicméně mezi nimi diferencovala, pochopitelně ve svém zájmu. V situaci nedostatečné stravy, nemluvě o hrubém zacházení, byla značná animozita nejen vůči správě, nýbrž i mezi internovanými v táboře. Táborové „specialisté“ z řad odvěčených byli

11 Tamtéž, s. 22.

12 Viktor N. ZEMSKOV, *Vozvraščeniye sovetských peremeščenných lic v SSSR, 1944–1952 gg.*, Moskva 2016, s. 139. Blíže Gosudarstvennyj archiv Rossijskoj federacii (GARF), f. 9526, opis 6, delo 235, l. 21–22.

13 S. BERNSTEIN, *Return to the Mother Land*, Ithaca 2023, s. 2.

zvyhodňování, jednotlivé skupiny byly také vybírány a privilegovány. I přesto na úrovni jednotlivých baráků měla své místo solidarita. Autor využil táborové dokumenty, jakož i mimořádně cenné, vzácně dochované deníky i možnosti *oral history*, aby sledoval detailně osudy některých osob. Nejednoduchou otázku představovalo pro autora dešifrovat spleť cest kolaborace a na druhé straně odporu v pracovních táborech, přesněji koncentracích. Paralelně se situací civilních odvečených osob se koncentroval na život sovětských válečných zajatců, kteří na rozdíl od civilních osob žili v táborech ještě v podstatně horších podmínkách.

Nutno uvést, že se historici ani dnes neshodují v úhrnném počtu sovětských občanů zemřelých v zajetí. Současný výzkum uvádí, že zemřely minimálně 2,6 až 3,3 miliony zajatců z celkem 5,8 milionů sovětských vojáků zajatých během války.¹⁴ Strádání hladem, v prvních měsících metoda vyhladovění až k smrti, později tvrdá práce pro německé impérium a soustřeďování zajatců v rozsáhlých táborech vedly k tomu, že byli velice náchylní k infekčním chorobám. V únoru 1942 jich umíralo na tyfus denně 15 000.¹⁵ Německo vzhledem k velké potřebě pracovních sil pro své průmyslové impérium již od podzimu 1941 postupně opouštělo koncepci úmyslného vyhladovění a smrti. Němečtí správci praktikovali uvnitř táborů rasovou kategorizaci, vybírali etnické Němce, příslušníky pobaltských národů, Ukrajince a Bělorusy, resp. zajatce, kteří se k těmto národnostem hlásili. Konkrétně v táboře ve Wüstrau sice velel táboru plukovník SS Frenzel, každodenní provoz však spravovali prověření emigranti z SSSR a ochotní táboroví zajatci, absolventi s vyšším vzděláním. S dalšími pak vedli mj. i vzdělávání. Řada z nich později při výsleších v SSSR uváděla, že byli členy tajného odboje v táboře, což však mohla být snaha se očistit při výsleších po návratu do vlasti.

Mnoho z nich bylo po návratu odsouzeno k trestu do gulagu, přesto byli po nástupu Nikity Sergejeviče Chruščova v 50. letech propuštěni. Současně se v táboře formoval vnitřní odpor. Autor, který použil kombinace různých druhů pramenů, by právě zde mohl výzkum a analýzu prohloubit dále.

Druhá polovina práce je věnována úsilí sovětského státu obnovit řád v repatričním procesu po všech válečných hrůzách. Nejdříve autor analyzuje složení skupin repatriantů po návratu do SSSR, kteří byli vybráni ke spolupráci, aby bylo možno vytvořit jakousi rovnováhu mezi ekonomickými požadavky, otázkou gender a potrestáním. Při kampaních NKVD a dalších bezpečnostních složek docházelo ke značnému napětí při zjišťování skutečné kolaborace a falzifikovaných obžalování

¹⁴ Tamtéž, s. 57.

¹⁵ Tamtéž, s. 58.

ze špionáže pro Západ v prostředí studené války. Následně se zabývá osudy těch repatriantů, kteří se snažili obhajovat svým hrdinským chováním. Prakticky na všechny bylo nahlíženo nejen pesimisticky a s nedůvěrou, ale byli často podrobeni represím. Pozornost byla soustředěna na ty, co se nechtěli vrátit ani přes řadu výzev do vlasti a zůstali na západě. V podmínkách studené války, v prostředí západních okupačních zón Německa, na rozdíl od sovětské zóny, měli sovětsští úředníci ztíženou činnost. Autor se opět soustředil prostřednictvím detailních sond a s využitím možností *oral history* nejdříve na činnost sovětských repatriačních úředníků v západních okupačních zónách Německa, a sice když neuspěli v úsilí přinutit odsunuté občany k návratu. Jejich úsilí o vyprovokování konfliktů s bývalými spojenci vedlo k přitvrzení studenoválečnického rozdělení, kteří sice po právu odmítali nucenou repatriaci, přesto však postupovali antikomunisticky. Sovětské úředníky byli okolnostmi nuceni změnit taktiku a přesvědčovat ne-navrátilce, že je matka vlast přivítá.¹⁶

K zatčení repatriantů po návratu sice nedocházelo vždy, všichni ovšem procházeli „filtrací“, tvrdým přístupem, vyšetřováním a hlubokou nedůvěrou ze strany sovětských orgánů. I když nebyli odsouzeni, stejně trvalo jejich všudypřítomné pronásledování, byli trvale proskribováni hluboko do 50. let i později. V sovětské společnosti se setkávali s chladným přijetím, byla na nich vyžadována těžká práce jako „odměna“ za domnělou neloajalitu.

V jiných zemích byli repatrianti také prověřováni. Nicméně podle Bernsteinovy analýzy nikde jinde jich nebylo tolik soudně stíháno jako v SSSR (až 15 %). Zejména tomu bylo u osob, které se vracely ze západních okupačních zón Německa. Repatrianti vracející se počátkem studené války pak byli považováni navíc za potenciální západní špiony.

Těžké byly zejména osudy žen vracejících se do vlasti. Nejen vojáci se často dopouštěli znásilňování navrátilých se sovětských žen. Zhrublé poválečné prostředí, kde bylo méně mužů a ženy musely vykonávat běžné ty nejhorší práce, se na jejich psychice tíživě podepsalo. Obyčejní lidé se ve společnosti vyhýbali kontaktu s repatrianty v obavách, že budou zatčeni jako zrádci a špioni. Nedůvěra a ostražitosť sovětských občanů vůči ostatním, enormně vzrostlá zejména v období čistek a „velkého teroru“ 1937–1938, se tak znovu zvýšila. Určitým způsobem se toto chování vepsalo i do společenské mentality na dlouhá desetiletí, resp. skrytě přetrvává do jisté míry dodnes. V závěrečné kapitole se autor soustředil na kampaň za účelem návratu repatriantů v období po Stalinově smrti. Iniciovala ji přímo sově-

16 Tamtéž, s. 190–224.

ská vláda, pod vedením Nikity S. Chruščova. Projekt repatriace a vyhledávání od-
vlečených a nevracejících se do vlasti se po roce 1953 posunul na sovětská velvysla-
nectví do Argentiny, Austrálie a do celého světa. Jednalo se již o méně lidí, přesto se
repatriace týkala nižších desítek tisíc osob. Probíhala pod dohledem KGB. Podle
Bernsteinova zjištění se vrátilo od roku 1954 do konce desetiletí jen na Ukrajinu
více než 8 000 osob.¹⁷

Cenná kniha Setha Bernsteina odhaluje a připomíná nepříliš známou histo-
rii sovětských občanů nuceně odvěčených do nacistického Německa a později růz-
ným způsobem repatriovaných do vlasti. Sovětští vůdci doufali, že tuto historii vy-
mažou. Detailní výzkum trval řadu let a kombinováním různých druhů pramenů
s úsilím dobrat se objektivního zjištění osudů sovětských občanů – válečných zajat-
ců v táborech v Německu (s přihlédnutím k jejich pozdějším cestám životem), se
autorovi podařilo výrazně pokročit nejen ve výzkumu tématu, ale i pochopení do-
by, která rozhodně nebyla černobílá.

Odvlečení a později repatriovaní hořce trpěli v obou diktaturách. Nejdříve
byli okupanty nahnáni do Německa a později jako navrátilivší se občané žili na okra-
ji společnosti v SSSR.

Příběhy popsané a analyzované v recenzované knize *Return to the Mother
Land* ukazují nejen to, jak se sovětský režim vyrovnával s následky války, ale také
objasňují univerzálnost uprchlické krize stalinismu.

Emil Voráček

Creative Commons

Toto dílo podléhá licenci Creative Commons – Uveďte původ – Neužívejte komerč-
ně – Nezpracovávejte 4.0 Mezinárodní. Licenční podmínky jsou dostupné zde:
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.cs>.

¹⁷ Tamtéž, s. 215. Autor uvádí, že seznamy migrantů jsou uloženy ve čtyřech složkách v HDASBU, Kyjev, f. 1, spr. 772, 773, 774, 775.